

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚҚА БІЛІМ БЕРУ
УЎЗІРЛІГІ**

**ЎЖІНИЯЗ АТЫНДАГЫ НӨКІС МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ**

ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ КАФЕДРАСЫ

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТІ МАМАНДЫГЫ БОЙЫНША

5-курс студенті

Нұрғабулова Розаның

БІТІРУ МАМАНДЫҚ ЖҰМЫСЫ

**Тақырып: «Қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беру
методикасы»**

Ғылыми жетекші:

ф.и.к А.Пирниязова

Оқытушы:

Т.Абдиреймова

Кафедра меңгерушісі:

доц. И. Дилманов.

Нөкіс - 2008

Қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беру методикасы

Жоспар

I. Кіріспе

I тарау.

Теориялық және практикалық әдістердің құрылымы

- 1.1. Өңгіме, хабарлау әдісі
- 1.2. Түсіндіру, тәжірибе әдісі.
- 1.3. Талдау әдістері және олардың түрлері.

II тарау.

Қазақ тілі бойынша дайын материалды талдау әдісі

- 2.1. Лексикалық және фонетикалық талдау әдісі
- 2.2. Грамматикалық талдау әдісі
- 2.3. Дұрыс сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың тәсілдері

III. Қорытынды

К І Р І С П Е

Президентіміз И. А. Каримов айтқанындай: «Барлық уақыт өз тарихын білген, одан рухани қуат алатын халықты жеңіп болмас екен, біз нағыз шын тарихымызды тіктеуіміз, халқымызды, ұлтымызды сол тарихпен құралдандыруымыз қажет. Тарихпен құралдандыру және бір рет құралдандыруымыз керек», - деген сөздері тарих пен халықтың ажыралмас бір екендігін көрсетеді. Ал халық болған жерде тіл жасайды. Осы әрбір халықтың келешегі болған жастарды тәрбиелеу, олардың тілін дамыту бүгінгі ұстаз міндеті, борышы болмақ.

Теориялық әдістер тілдік материалдардың негіздері мен заңдарын, анықтамалары мен ережелерін меңгертумен бірге, оларды практика қажетіне жаратуға бағыт сілтейді. Мұғалім белгілі бір тілдік тақырыптың өзіндік белгілеріне ғылыми тұрғыдан сұрыптап, материалдардың мазмұны мен көлеміне және әрбір өткізілетін сабақтың құрылымына орай тақырыптың оқытылуы жүйесін белгілейді. Бұл әрқашан мектеп бағдарламасының көлеміне негізделеді де, әр сыныптағы оқушылардың ой дәрежесіне, жас ерекшеліктеріне сәйкестендіріледі. Мұғалім теориялық материалдарды үнемі өзі мазмұндамай, оқушыларды да қатыстырып, практикалық тұрғыда өздеріне іздендіріп отырады. Өтілетін материалдардың өзіндік ерекшеліктеріне ондағы заңдылықтарды оқушыларға талдата отырып меңгертуде, әуелі тақырыптың ішкі қасиеттеріне өзара саралап, осыған лайықтап дидактикалық мысалды табуды жүктеген мақұл. Осы сияқты методикалық жұмыс өтілетін материалдардың ғылыми жағын саралап, түсінуіне көмегі мол. Оқушылардың өздігінен істеу жұмыстарына жұмылдырып отыру теориялық әдістерді іске асырудағы басты мақсат болуы тиіс. Мұның өзі қазақ тіліне байланысты жазылған әдебиеттермен жұмыс істеуге пайдасын тигізеді. Теориялық әдістер тілдік материалдардың өзіндік белгілерін, жасалу жолдарын, анықтамалар мен ережелерін үйретеді.

Практикалық әдістер тіл заңдылықтарының өзіндік белгілерін практикалық дағдылар арқылы меңгертуде үлкен қызмет атқарады. Дыбыс пен әріптің, буын мен сөздің, сөз бен сөйлемнің ара қатынасын мысалдармен дәлелдеу, бұл әдістің пайдасы мол. Жаттығу жұмыстары қазақ тілі материалдарына орай берілген теориялық білімді бекітуде, дұрыс жазу емлесі мен дұрыс жазу нормасын қалыптастыруда және оқушылардың тілін ширату, тілін дамыту дағдыларын асыру да аса зор септігін тигізеді. Практикалық әдістер осы бағытта іске асырылады. Бұл әрі қазақ тілі материалдарының бір-бірінен айырмашылығын, бірімен-бірінің байланысын, жасалу жолдарын, өзіндік ішкі белгілерін, анықтамасы мен ережелерін қайталап, пысықтап бекіту үшін де қолданылады. Бұл практикалық жақтан үйрету әдістерін іске асыру жолында оқушылар тіл фактілеріне белсенді түрде өздігінен бақылау жасайды. Осы бақылау нәтижесінде белгілі практикалық қорытындылар шығарады. Қазақ тілін практикалық жақтан үйрету әдістері тақырыптың көлеміне қарай, кейде ауырдан жеңілге қарай жүргізіледі. Жаттығу әрбір тақырыптың өзіндік ерекшелігін, шарты мен мақсатына, түрі мен жүйесіне қарай жүзеге шығады. Сондықтан да әрбір тақырыпқа байланысты ең кемінде

5-тен 10-ға дейін дағды түрінде орындалады. Бұл оқушыларға берілген теориялық білімін үйлестіре отырып іске асырылады.

Талдау жүргізуде төмендегі тақырыптарды ескерген жөн: а) бұл талдаудың қазақ тілі фактілеріне негізделуі; б) талдауға арналған мәтін және сөйлемдердің мақсатқа сай болуы; в) оқушылардың сауатты жазуы мен дұрыс сөйлеуінің көзделуі; г) талдау негізінде қазақ тілі құбылыстарын байқауы; ғ) байқау нәтижесінде өз ойының қорытындысын, тұжырымын жасай білуі; д) қазақ тілінен алған білімін практикада қолдануы талап етіледі. Сонымен бірге осы талаптар негізінде жүргізілетін қазақ тілі бойынша талдау оқушылардың логикалық ойын жетілдіруге көмектесуі тиіс; оқушылардың өздігінен жұмыс істеу дағдысын арттыруға көмек беретін болуы қажет; қазақ тілі бойынша талдау оқушылардың іске деген төзімділігін, бақылағыштығын өсіру қажет; объектіні түсіндіру, бекіту және қайталау үшін басты тәсілдердің бірі болуы тиіс; қазақ тілі бойынша талдау сынып және үй тапсырмасында ең қолданылғаны абзал.

Бітіру жұмысымызда қазақ тілі бойынша теориялық білім және практикалық дағдыны оқушыларда қалыптастыруды мақсат етіп қойдық.

І Т А Р А У

Теориялық және практикалық әдістердің құрылымы

Әңгіме әдісі

Қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беруде, мұғалім мен оқушының қарым-қатынасын анықтайтын, бірде мұғалімнің өзі түсіндіріп, бірде оқушының өзін іздендіретін әдістің бірі – әңгіме әдісі. Бұл теориялық материалдарды практикалық жұмыстармен ұштастыру негізінде жүзеге асырылады. Мұны кейде мұғалімнің түсіндіруімен оқушының жауап сөзіне қарап, сұрақ-жауап әдісі деп те атайды. Қазақ тілінен өтілетін сабақты әңгіме әдісімен жүргізгенде, оқушылардың мына сияқты дағдылары қалыптасады: оқушылардың білім алу талабына сай белсенділігі артады; тілдің өзіндік белгілерін дәлелдеп айтуға қызығады; тілін ширату негізінде өз сөйлемін стилистикалық жақтан дұрыс сақтауға бейімделеді; жай сөйлем мен құрмалас сөйлем бойынша көрген-білгенін тәуірлеп айтуға жаттығады; өз пікірінен қорытынды шығаруға үйренеді. Осы сияқты дағдыларды өсіру мақсатында сабақты әңгіме әдісімен өткенде, оған төмендегі талаптар қойылады: а) түсіндірілетін объектілер әдеби тіл жағынан мінсіз, яғни мұғалім тілі өте жатық болуы абзал; ә) мұғалім әңгімесінде берілетін ой тыянақты, толық болғаны жөн; б) сөз саптауы, сөйлем құрауы жағынан жай сөйлем немесе құрмалас сөйлем жүйесімен берілуі тиіс; в) мұғалімнің түсіндіруі жеңіл болуы қажет; г) әңгімеге оқушының өзін қатыстырып отыру керек. Сөйтіп мұғалім жауап алу процесінде оқушы тілінің мазмұнды болуын, жауап сөзінің логикалық жақтан берік болуын қадағалап отырады.

Сондай-ақ жауап сөзіне де мынадай талаптар қойылады: а) оқушы сөзінің анық болуы; ә) оқушының жай сөйлем немесе құрмалас сөйлем құрылысымен жауап беру; өз түсінігін еркін айту, білуі қажет. Оқушыларға қойылатын сұрақ мағынасы жағынан дәл, анық, логикалық жағынан берік болғаны абзал. Бірнеше мәселелердің басын қоспай, жеке-жеке сұрақтар берілгені жөн. Сонымен бірге оқушы «бар», «жоқ», «мүмкін», «емес», «білмеймін», «оқымадым» деген сияқты бір сөзбен жауап беруге болмайды. Бір тақырыпқа байланысты берілетін сұрақтар да бірде ауыр, бірде жеңіл болғаны дұрыс. Өйткені мұндай жұмыс түрінің өзгеруі оқушылардың ой дәрежесін өзгертуге септігін тигізеді. Оқушы жауабы тұсында мына тәрізді логикалық-психологиялық процестерге назар аударғаны жөн: біріншісі – берілген сұрақтағы негізгі ойға, яғни тілдік құбылысты қаншалықты ұққанын, екіншісі - сол сұраққа жауап беруде оқушының өз ойын жеткізу, білгенін ескеріп отыру қажет. Сабақты әңгіме әдісімен өткізуде дидактикалық материалдардың мәні күшті. Сондықтан да мұғалім тілдік материалдарды түсіндіруде қажетті сөйлемдер мен текстерді күнілгері сұрыптап, оқушылардың өздерін іздендіретін практикалық дағдыларын да жүйелі пайдаланады. Сұрақ-жауап арқылы жүргізілетін білім беру құралын әңгіме әдісі деп атайды.

Оқушыларға қазақ тілінен берілетін теориялық білімді меңгертуде әңгіме әдісінің құрылымы да үлкен роль арқарады. Жүргізілетін тәжірибелер

мен методикалық эксперимент жұмыстардың қорытындыларына қарағанда, оның мынадай құрылымдық элементтерден тұратындығы анықталады:

1. Оқушылардың тілдік материалды бақылауы. Мұғалімнің сұрыптап алған материалдары бойынша оқушылар тілдік фактілерге көз жүгіртеді. Түсіндірілетін тақырыпқа сай көрнекі құралдар мен дидактикалық мысалдар тақтаға ліп қойылады. Сөйтіп мұғалім оқушыларға дауыстап оқытады.

2. Тілдік материалдарды сұрақтар негізінде меңгеруі. Бұл көбінесе диалогтық сөйлеу формасында алып барылады. Өтіліп отырған тақырыптарға сәйкес, мұғалім оқушыларға сұрақтар қояды, оған жауап күту мағынасын да айтылған сөйлемдер арқылы меңгеріледі. Оқушылардың өздеріне сұрақтар қойғызып, оған жауап қайтарып отырудың өздігінен іздендіру үшін термин пайдасы мол. Мұндай жағдайда мұғалім қойылатын сұрақтың анық болуын, оған барлық оқушының түгел қатынасуын, оқушы жауабының дұрыс-тығын, қойылған сұраққа толық жауап беруін, көп уақыттың кетпеуін қадағалаған жөн.

3. Материалдың өзіндік белгілерінің сұрақтар арқылы айтылуы. Сұрақ-жауап процесінде айтылып отырған материалдардың ішкі өзіндік заңдылықтары меңгертіледі. Өздігінен меңгеру үшін ереже мен анықтамалар қиындық келтірсе, білім дәрежесіне, жас және сынып ерекшеліктеріне сай аңғартылады.

4. Сұрақ-жауап бойынша тақырыптың өзіндік ерекшеліктеріне орай ережелер мен анықтамалардың шығарылуы. Әңгіме процесінде оқушыларға тілдік материалдардың ережелері мен анықтамалары меңгертіледі. Өздігінен меңгеру үшін ереже мен анықтамалар қиындық келтірсе, онда оны мұғалімнің өзі айтып береді.

5. Тақырыпқа байланысты практикалық дағдылардың жүргізілуі. Мұғалім өтіліп отырған тақырыптың күнделікті өмір қажеті үшін қаншалықты пайдасы бар екендігін аңғартады.

Енді әңгіме әдісінің осы құрылымдық элементінің методикалық жүйесіне тоқталып өтейік. Тақырыпты, мәселен, зат есімнің жекеше түрлері (көптік жалғау) дейік. Осы материалға байланысты оқулықтағы кесте тақтаның сол жағына ілінеді. ә. Сөздің соңғы дыбысы: дауысты немесе үнді **р, у, л** дауыссыздары *-лар, -лер – оқушылар, көшелер, үйлер, күйлер*. ғ. ?яң **з, ж** немесе **л, м, н, ң** дауыссыздарынан соң *-дар, -дер - қаздар, лаждар, қайыңдар, кілемдер, өзендер, көлдер*. қ. Қатаң дауыссыздардан соң *-тар, -тер – қонақтар, жолдастар, аттар, мектептер, көйлектер*.

Сөздің соңғы дыбысы дауысты немесе үнді **р, у, й** дауыссыздары; ұяң **з, ж** немесе үнді **л, м, н, ң** дауыссыздарынан соң; қатаң дауыссыздардан соң.

Көптік жалғауы: *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер*.

Мысалдар: оқушылар, көшелер, таулар, үйлер, қаздар,

Ал оң жақтағы бос орынға көптік жалғауы жалғанған сөздер мен сөйлемдер жазылады.

Сонымен жылжымалы тақтаға мына сөйлемдер жазылады: *Оқушылар мектептен келді. Қаланың көшелері тап-таза. Көкшетау облысында көлдер көп. Туысқан республикалардан қонақтар келді.* Осы сияқты жазылған

сөйлемдерді төрт-бес оқушы дауыстап оқып шығады. Оған сыныптағы оқушылар көз жүгіртеді. Бұдан кейін жоғарыдағы мысалдарды дауыстап оқу арқылы мұғалім көптік жалғаудың өзіндік белгілеріне сай сұрақтар қоя бастайды.

Мұғалім:

- Тақтаға көптік жалғауын оқып шығындар.

Оқушы:

- Тақтада *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер* көптік жалғаулары берілген.

Мұғалім:

- Сөздің соңғы буыны жуан болса, оған жалғанатын көптік *-лар, -дар, -тер* жалғаулары да жуан болады. Осы көптік жалғауын жуан түрде қалай жалғанады екен?

Оқушы:

- Сөздің соңғы буыны жуан болса, оған жалғанатын көптік жалғауы да жуан болады.

Мұғалім:

- Сөздің соңғы буыны жіңішке болса, көптік жалғауы жіңішке түрде жалғанады. Көптік жалғауы тағы да қандай жалғанады екен?

Оқушы:

- Сөздің соңғы буыны жіңішке болса, онда оларға *-лер, -дер, -тер* жалғаулары қосылады.

Мұғалім:

- Сөздің соңғы дыбысы дауысты немесе үнді **р, л, й** дауыссыздардан бітсе, онда оларға *-лар, -лер* жалғаулары жалғанады. Тағы да қандай жалғаулар жалғанады екен?

Оқушы:

- Сөздің соңғы дыбыстары үндіге бітсе, үнді дыбыстардан басталған *-лар, -лер* қосымшалары жалғанады.

Мұғалім:

- Сөздің соңғы дыбысы ұяң **з, ж** үнді **л, м, н, ң** дауыссыздарына бітсе, онда оларға *-дар, -дер* ұяң дауыссыздан басталған қосымшалар жалғанады. Сөйтіп сөздің соңғы дыбысы ұяң мен үнділерге бітсе, қалай жалғанады екен?

Оқушы:

- Сөздің соңғы дыбысы ұяң не үнді дауыссыздарға бітсе, оларға *-дар, -дер* жалғаулары жалғанады.

Мұғалім:

- Сөздің соңғы дыбысы қатаң дауыссыздарға аяқталса, онда оларға *-тар, -тер* қосымшалары жалғанады. Сөздің соңғы дыбысы қатаңға бітсе қалай жалғанады екен?

Оқушы:

- Сөздің соңғы дыбысы қатаңға бітсе, онда *-тар, -тер* қосымшалары жалғанады.

Мұғалім:

- Сөйтіп көптік жалғауы заттың нешеуі екенін білдіреді?

Оқушы:

- Көптік жалғау заттың бірнеше екендігін білдіреді.

Мұғалім:

- Сөйтіп біз көптік жалғаудың қайсы түрлерімен таныстық?

Оқушы:

- Біз көптік жалғауының –лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер түрлерімен таныстық.

Мұғалім:

- Көптік жалғауының қандай өзіндік белгілері бар?

Оқушы?

- Көптік жалғауы буын мен дыбыс үндестігі бойынша жалғанады. Біз оны жоғарыдағы мысалдардан көрдік.

Мұғалім:

- Заттың бірнеше екенін білдіретін қосымшаны көрдік.

Мұғалім:

- Тағы да кім айтады?

Оқушылар қайталайды.

Мұғалім:

- Оқулық материалын дауыстап оқып шығындар.

Екі-үш оқушы дауыстап оқып шығады.

Мұғалім:

- Мәтіннен көптік жалғаудың астын сызып көрсетіңдер.

Оқушы:

Мәтіннен көптік жалғаудың астын сызып көрсетеді.

Мұғалім:

- Тақтадағы жазылған көптік жалғауын дауыстап оқып шығындар.

Оқушы бұларды оқып шығады.

Мұғалім:

- Оқулықтағы жаттығу шартын орындаңдар.

Оқушы ж аттығу шартын орындайды.

Мұғалім:

- Көптік жалғауын кірістіре отырып сөйлем құраңдар.

Оқушы өз сөйлемдерін құрайды.

Хабарлау әдісі

Хабарлау әдісі – қазақ тілін оқытуда жиі қолданылады. Қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беруде, тілдік материалдың жалпы заңдылығы мен оның ішкі өзіндік белгілері нақтылы мысалдар арқылы хабарланады. Тілдік фактілердің жалпы қасиеттерін хабарлай отырып, оның жасалу жолдарына көздерін жеткізеді. Сабакты хабарлау әдісімен жүргізуде, мына сияқты екі құрылымдық элементтердің сақталмайтындығы байқалады. Біріншісі – тақырыптың өзіндік белгілері сұрақтар арқылы меңгерілмейді, екіншісі – оқушылар қорытынды пікірді, яғни анықтама мен ережені өздері шығармайды, мұғалімнің өзі айтады. Белгілі бір тақырыпқа байланысты анықтама мен ережені айтып болған соң, оқушылар сол тақырыптың өзіндік

белгілерін көрнекі құрал мен түрлі дидактикалық мысалдарға бағдар жасай отырып, түсінуге мүмкіндік алады.

Хабарлау әдісі оқушылардың өздері ойландырып, алғашқы айтылған жалпы пікірінен жалпы ой қорытындыларын шығаруға бағыттайды. Анықтама, ережелерді айта отырып, сол тақырыпқа тән ішкі жасалу жолдары мен өзіндік белгілерін хабарлап оқушылардың өздерін іздендіру тәсілімен нақтылы ой қорытындысын шығарады. Қазақ тіліне орай берілген анықтама, ережелерге және оның өзіндік белгілеріне қарай жүргізілген практикалық дағдыларға оқушылардың өздері қатынасқанда, біріншіден, хабарлап отырылған тақырыпты саналы түсінеді, екіншіден, оны тұрақты, толық меңгереді, үшіншіден, практикалық дағдыны қажетіне жұмсай білетін болады. Ақпарат арқылы жүргізілетін білім беру құралын хабарлау әдісі деп атайды.

Қазақ тілі материалдарын хабарлау әдісімен меңгертуде, оның құрылымдық элементтері де аса зор қызмет атқарады. Жүргізілген методикалық эксперименттердің нәтижесіне қарағанда, хабарлау әдісінің мынадай құрылымдық элементтерден құралғаны мәлім болды:

1. Мұғалімнің арнайы сұрыптап алған дидактикалық материалдарына оқушылар көз жүгіртеді.

2. Анықтама мен ережелерді мұғалімнің өзі айтып береді.

3. Мұғалім материалдардың өзіндік белгілерін жазып, тақтаға іліп қояды. 4. Мұғалім материалдың өзіндік белгілерін біртіндеп хабарлайды.

5. Өтілген материалға байланысты практикалық дағдылар жүйесі орындалады. Енді осы хабарлау әдісінің өткізілу тәртібіне тоқталайық.

Мұғалім мақсат бағыныңқылы сабақтас құрмаласқа арнайы жасалған кестені іліп қояды. Бағыныңқының баяндауыштары, тұлғалық белгісі, сұрауы, сөйлемдері, схемасы.

Мақсат бағыныңқы құрмаластың жасалу жолдары

Бағыныңқының баяндауышы: Етістіктің әр түрлі:

Тұлғалық белгісі: -пақ/шы болып; -қысы келіп; -у (үшін); -па-с (үшін); айын (деп); -сын (деп); -са/м (деп);

Схемасы: ... бармақ болып; ... көргісі келіп; ... үйрету үшін; ... ақпас үшін; ... амандасайын деп; ... көмектесейін деп; ... бітіріп шықсам деп.

Сонан соң тақтаның оң жағына үш сөйлем жазады. Бұдан кейін осы жазылған сөйлемдерді үш-төрт оқушыға дауыстап оқытады. Осындай белгілі жұмыстан кейін мұғалім мақсат бағыныңқылы сабақтасқа арналған мына анықтаманы дауыстап оқып береді. Бағыныңқысы басындағы істің мақсатын білдіретін сабақтастың түрін мақсат бағыныңқылы сабақтас дейміз. Бұдан кейін мұғалім мақсат бағыныңқылы сабақтастың мынадай сұраққа жауап беретіндігін айтып өтеді: Не мақсатпен? Не етпек болып? Не үшін? Неге? Сондай-ақ мұғалім мақсат бағыныңқылы сабақтас сөйлемдердің мынадай өзіндік ерекшеліктерін жазып, тақтаға іліп қояды: **1.** Мақсат бағыныңқының баяндауыштары төмендегіше жасалады. Мақсат бағыныңқының баяндауыштары –мақ, -мек жұрнағы жалғанған етістіктің кейін болып деген көмекші етістіктің келуі арқылы жасалады. **2.** Мақсат бағыныңқының

баяндауыштары тұйық етістіктен кейін үшін шылауының келуі арқылы жасалады. 3. Мақсат бағыныңқының баяндауыштары шартты, бұйрық және қалау райлы деп көмекші етістігі тіркесуі арқылы жасалады.

Бұдан кейін мұғалім мақсат бағыныңқылы баяндауыштың өзіндік белгілеріне қарай отырып, төмендегіше хабарлайды: Балалар, мақсат бағыныңқының баяндауыштары төмендегі жолдармен жасалады. Мақсат бағыныңқының баяндауышы –*мақ*, –*мек* жұрнақтары жалғанған етістіктен кейін болып көмекші етістіктің келуі арқылы жасалады. Мысалы: *Біздер иесіз жақтан қазынаны биыл меңгермек болып, зор қимылды бастағалы отырмыз* (Г.Сланов). Сондай-ақ мақсат бағыныңқының баяндауышы тұйық етістіктен кейін үшін шылауының келуі арқылы жасалады. Мысалы: *Әңгімені басынан бастау үшін, Саржанмен кездескен күнді есіме түсіріп көрейін*(Ә. Әбішев). Мұғалім бұдан кейін мақсат бағыныңқының шартты, бұйрық және қалау райлы етістікке деп көмекші етістігі тіркесуі арқылы жасалатындығын хабарлайды. Мысалы: *Бір ұстасың қалсам деп, Күшіңді байқап шенейсің* (Жамбыл).

Мұғалім осыдан соң жоғарыда айтылған анықтама мен өзіндік белгілеріне орай мына тәрізді дағдыларды іске асырады: 1) Оқулық материалын үш оқушыға дауыстап оқытады; 2) Өзіндік белгілерін дауыстап оқытады; 3) Мақсат бағыныңқының баяндауыштарын сөйлемнен табады; 4) Оқулық жаттығуын шартына қарай орындайды; 4) Мақсат бағыныңқының баяндауыштарын кірістіре отырып, сөйлем құрайды.

Түсіндіру әдісі

Қазақ тілін оқытуда мұғалім түсіндіруінің үлкен маңызы бар. Білім мен дағдыларды меңгертуде бұл әдістің атқаратын қызметі орасан: оқушыларға жаңа материалды меңгерту тұсында, түсініксіз құбылысты түсіндіру кезінде берілген сұрақтарға жауап беру барысында, оқулықтағы материалды кеңейту бағытында қызметі үлкен. Сондықтан да түсіндіру әдісі, негізінен, белгілі бір құбылысты кең бағдарлап, дәл танытуға байланысты алынған. Түсіндіру әдісі білім беру және білім алу мақсатына қарай, негізінен, екі түрге бөлінеді: біріншісі – мұғалімнің түсіндіруі; екіншісі – оқушының түсіндіруі. Мұғалімнің түсіндіруі мына сияқты жұмыс процесі тұсында көбірек байқалады: 1) мұғалімнің түсіндіруі түсініксіз объектілерді түсіндіру үстінде көп роль атқарады. Ауыр тақырыптарды баяндау, сөздік жұмыстарын жүргізу және оны үнемі жүйелі түрде іске асыру процесінде орындалады; 2) қазақ тілі тақырыптарын талдау кезінде жүргізіледі. Берілген мәтіндегі сөздерді дыбыс және буын жүйесіне қарай ажырату, морфологиялық тақырыптардың дыбыстық белгілерін айыру, орфографиялық талдау, дыбысты, буынды, сөзді дұрыс айту және жергілікті тіл ерекшеліктерін болдырмау барысында жүзеге шығады; 3) жаңа теориялық білім таныту кезінде іске асырылады. Тақырыптың терминін, жасалу жолдарын, өзіндік белгілерін, анықтамалар мен ережелерін шығару процесінде өткізіледі; 4) практикалық дағдылар жүргізу барысында қолданылады, жаңа материалды меңгерту үшін түрлі жаттығулар алып барылады. Мұғалім осы жаттығуды орындау үлгісін көрсетуде қарар еңбек сіңіреді.

Сондай-ақ оқушының түсіндіруі төмендегі орында жүзеге шығады: 1) қазақ тілі тақырыптарын белгілі бір мақсатқа қарай талдау кезінде түсіндіріледі; 2) мұғалім үйретілген мәліметтерді еске түсіру тұсында оқушылардан түсіндіруді талап етеді; 3) теориялық білімге байланысты қойылған сұрақтарға жауап беру үстінде оқушының түсіндіруі байқалады; 4) сыныптағы жаттығу жұмыстарын орындау кезінде оқушының түсіндіруі іске асырылады; 5) үй жұмысын түсіндіру кезінде жүзеге шығады; 6) өтілген материалды қайталау барысында орындалады. Сөйтіп қазақ тілі материалдарын мұғалімнің өзі терең де тиянақты түсіндірумен бірге, сол материалдарға оқушылардың өздерін іздендіріп, практикалық дағдылар жүйесіне қатыстырып отырғаны мақұл. Мұғалім қазақ тілі материалдарын түсіндіру үстінде, тақырыптың өзіндік белгілерін саралай отырып, оны тиісті мысалдармен дәлелдеп, үнемі дидактикалық жаттығуларды көрсетіп отырады. Тақырыптардың бірімен-бірінің байланыстылығын және алдағы айтылған ой мен кейінгі пікірдің ұштастығын нақтылы мысалдармен түсіндіреді. Мұғалім өтілген қазақ тілі материалдарының өзіндік белгілеріне сай қажетті мысалдарды ауызша және жазбаша түрде өздеріне таптырып отырады. Сонымен бірге қазақ тілі материалдарының өзіндік ерекшеліктерін қамтитын көрнекі құралдар бойынша жұмыс істеп, жалпы қорытынды шығарып отыруға баулиды. Мұндай жұмыс жүйесімен берілген білім оқушылардың түсінігін, тілдік фактілерді жете білудегі байыптауларын қалыптастырады. Бірыңғай түсіндіру арқылы жүргізілетін білім беру құралдарын түсіндіру әдісі деп атайды.

Сабақты түсіндіру әдісімен жүргізуде, оның құрылымдық элементтерін білудің де үлкен мәні бар. Методикалық эксперименттердің жақсы нәтижелеріне қарағанда, түсіндіру әдісінің төмендегі элементтерден тұратындығы анықталады:

1. Оқушылар мұғалімнің арнайы таңдаған көрнекті құралдағы мысалдарын қарап шығады.

2. Тақырыптың өзіндік белгілерін белгілі тәртіппен түсіндіреді.

3. Мұғалім тақырыптың өзіндік белгілерін жинақтайды.

4. Тақырыпқа тиісті анықтамалар мен ережелер шығарылады.

5. Материалға байланысты практикалық дағдылар көлемі іске асырылады.

Жоғарыдағы түсіндіру әдісінің құрылымдық элементтеріне мына сияқты мысал келтіруге болады: алдымен мұғалім «Сын есімнің сөйлемдегі қызметі» деген тақырыпқа байланысты кестені тақтаның сол жағына іледі: анықтауыш, баяндауыш, пысықтауыш, бастауыш, толықтауыш болады. Сұрақтары: Қандай? Қалай? Кім? Не? Кімге? Кімнен?

1. Анықтауыш болады, сұрағы қандай? – *Сұйықтау қоңыр шашының арасынан бас құйқасы қылаңданып көрінді.*

2. Баяндауыш болады, сұрағы қандай? – *Сәтжанның пішіні жабыңқы.*

3. Пысықтауыш болады, сұрағы қандай? – *Асылжан сабақты жақсы оқиды.*

4. Бастауыш болады, сұрағы кім? не? – *Жомарт жоқтығын, жүйрік тоқтығын білдірмес.*

5. Толықтауыш болады, сұрағы кімге? кімнен? - *Әдептіге елікте, әдепсізден жүрен.*

Тақтаның оң жағына мына сияқты мысалдарды жазады: *Қалың ағаш арасынан әсем үйлер сығалап тұрған тәрізді. Ағашты көшеде, жапырақты бұталар арасынан ауыл шамдары жарқырайды. :лкен бастар, кіші қостар. Өнерлі өрге жүзеді. Жақсыда жаттық жоқ.* Осы сияқты сөйлемдерді жаза отырып, мұғалім тақырыпты түсіндіруге дайындық жасайды. Көрнекі құралдағы және тақтаға жазылған мысалдарды екі-үш оқушы дауыстап оқып шығады.

Сонан соң мұғалім сын есімнің сөйлемдегі қызметін түсіндіре бастайды. Балалар, сын есім сөйлемде алдымен анықтауыш қызметін атқарады. Кестедегі *Сұйықтау қоңыр шашының арасынан бас құйқасы қалыңданып көрінеді* деген сөйлемдегі *сұйықтау, қоңыр* деген сын есімдер қандай? деген сұраққа жауап беріп, анықтауыш болады. Сондай-ақ сын есімдер қолданылуына қарай баяндауыш та болып келе береді. Кестедегі *Сәтжанның пішіні жабыңқы* деген сөйлемде *жабыңқы* сөзі қандай? деген сұраққа жауап беріп баяндайыш болып тұр. Сонымен бірге сын есім болған мүшенің алдына келіп, іс-әрекеттің сынын білдірсе, қалай деген сұраққа жауап беріп пысықтауыш қызметін атқарады. Мәселен, *Асылжан сабақты жақсы оқиды* деген сөйлемде *жақсы* сөзі қалай деген сұраққа жауап беріп, пысықтауыш қызметінде келеді. Осылармен бірге мұғалім сын есімдер сөйлем ішінде септік, көптік, тәуелдік жалғауларында қолданылып, зат есімнің орнына жұмсала беретіндігін айтады. Мысалы, *жақсыдан қашпа, жаманға баспа* деген сөйлемде *жақсыдан* деген сын есім шығыс септігінде (-дан), *жаманға* деген барыс септігінде (-ға) тұрып, неден? неге? деген сұрақтарға жауап беріп, зат есімдердің қызметін атқарып тұр. Сын есімдерге көптік, тәуелдік жалғаулары қосылады: *Жақсылар, жамандар, жақсым, жақсың, жаманың, жақсысы, жаманы.* Білімдіге дүние жарық, Білімсіздің күні кәріп (мақал).

Сөйтіп заттанған сын есімдер түсіріліп қалған зат есімнің орнына жұмсалады. Сын есім өзінен кейін тіркесіп айтылуға тиісті зат есім түсірілгенде ғана зат есімге айтылады. Мысалы, *жүйрік тоқтығын, жомарт жоқтығын білдірмес* деген сөйлемде *жомарт, жүйрік* деген сын есімдерден кейінгі зат есімдер (ат, адам) түсіріліп, *жүйрік, жомарт* деген сын есімдер зат есімге айналған. Сонымен бірге осы сөйлемдегі *жомарт, жүйрік* дегендер кім? не? деген сұрақтарға жауап беріп, сөйлемде бастауыш болып тұр. Сондай-ақ *әдептіге елікте, әдепсізден жүрен* деген сөйлемдегі *әдептіге, әдепсізден* дегендер кімге? кімнен? деген сұрақтарға жауап беріп, сөйлемде толықтауыш қызметін атқарады.

Осыдан кейін мұғалім оқушылардың білімдерін толықтыра түсу мақсатында «Қазақтың мақалдары мен мәтелдері» деген кітабынан мынадай сөз өрнектерін айтады: *Білекті бірді жығар, Білімді мыңды жығар* (мақал). *Жақсыға шаң жуымас, Жаманға жан жуымас* (мақал). Осы келтірілген сөйлемдердегі *білекті, білімді,* деген заттанған сын есімдер *кім?* деген сұраққа жауап беріп, сөйлемде бастауыш болады. Ал, *жақсыға, жаманға*

деген заттанған сын есімдер *кім?* деген сұраққа жауап беріп пысықтауыш болып тұр. Сөйтіп, сын есімнің зат есім мағынасында жұмсалуды сын есімнің заттануы деп аталады.

Сөйтіп, мұғалім сын есімнің сөйлемдегі қызметінің өзіндік белгілерін қорытып, төмендегіше жинақтайды: 1) сын есім сөйлемде анықтауыш, баяндауыш және пысықтауыш болады; 2) сын есімдер сөйлем ішінде септік, көптік және тәуелдік жалғауларында қолданылып, зат есімнің орнына жұмсалады; 3) заттанған сын есімдер бастауыш және толықтауыш болады. Сонымен, қорыта келгенде, сын есімдер сөйлемде бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, анықтауыш және пысықтауыш қызметін атқарады.

Бұдан кейін мұғалім сын есімнің сөйлемдегі қызметіне байланысты мына сияқты практикалық жаттығулардың көлемін іске асырады: 1. Оқулық материалын екі оқушыға бөліп оқытады. 2. Оқулықтағы жаттығулардың шартын орындатады. 3. Мәтіндегі сөйлемдерді оқыта отырып, сын есімнің сөйлемдегі қызметін таптырады. 4. Сөйлемдегі сын есімдерге сұрақтар қойдырады. 5. Анықтауыш, баяндауыш және пысықтауыш болатын сын есімнің астын сыздырады. 6. Мәтіннен бастауыш және толықтауыш болатын заттанған сын есімдерді таптырады. 7. Анықтауыш, баяндауыш, пысықтауыш, бастауыш және толықтауыш болатын сын есімдерді кірістіре отырып, сөйлемдер құратады.

Тәжірибе әдісі

Қазақ тілі материалдарын оқушыларға жеткізуде тәжірибе әдісінің маңызы зор. Тәжірибе әдісі қазақ тілін оқытуда жиі де көп іске асырылады. Бұл әдіс қазақ тілі материалдарын тікелей көрсету негізінде жасалады. Сондықтан да дыбыс заңдылықтарының жасалу жолдары көрсетуде мына сияқты көрсету аппараттарына назар аударылады; 1) дабыстың жасалуын дыбыстау мүшелерінің қызметі арқылы көрсету, 2) дыбыстардың өзіндік белгілерін көрнекілік бойынша дәлелдеу, 3) дыбыстардың өзіндік ерекшеліктерін тәжірибе фонетикасының материалдары негізінде тәжірибелеу. Сондықтан да тәжірибе әдісі қазақ тілінің лингвистикалық негіздерімен, оның психологиясына сүйенеді. Бұл әдістің жасалуындағы негізгі көздер мыналар; 1) қазақ тілінің материалдарының ғылыми ерекшеліктеріне байланысты қаралады; 2) оқушылардың көргені мен жазғанын тез, тұрақты тануға орай алынады; 3) айту мен есту тұсындағы менгерген білімнің кеңеюіне қарай тандалады; 4) көрнекілік тәсілінің ықпалына қарай алынады; 5) оқушылардың тез ұғып, ұзақ сақтауы ескертіледі; 6) оқушыларды өздігінен ізендірудегі мүшкіндіктер есепке алынады. Көрсету арқалы жүргізілетін білім беру құралын тәжірибе әдісі деп айтады.

Сабақты тәжірибе әдісі мен өткізуде, оған қойылатын мына сияқты талаптарды ескерген жөн: қазақ тілі материалдарының мақсаты, тақырып айқындылығы, көрнекі құралдардың күні бұрын дайын болуы, материалды қалай түсіндірудің жұмыс барысы және керекті мәтіндердің тақтаға жазылуы қарастырылады. Сондай-ақ, тәжірибе әдісінде оқушы мен мұғалімнің көрсеткен тәжірибелерін, дәл сондай етіп оқушылардың өздері де іле-жала

түсіндіріп дәлелдейді. Жүргізілген методикалық бақылаулардың көрсеткіштеріне қарағанда, тәжірибе әдісінің мына тәрізді құрылымдық элементтерден тұратындығы анықталады: **1.** Оқушылар мұғалімнің арнайы талдаған тақтадағы және көрнекі құралдағы мысалдарын қарап шығады. **2.** Тақырыптың өзіндік белгілері тәжірибе жасап көрсетіледі. **3.** Оқушылар материалдың өзіндік белгілерін дауыстап оқиды. **4.** Тақырыптың анықтамалары мен ережелері айтылады. **5.** Тақырыпқа сай дағдылар жүйесі жүргізіледі.

Мұғалім 5-сыныптағы дауысты дыбыстардың еріннің қатынасына қарай бөлінуін өтуде алдымен керекті мысалдарды тақтаға жазып, мына сияқты көрнекі құралды іледі. Дауыстылардың еріннің қатынасына қарай бөлінуі – еріндік дауыстылар: *о-Омар, ө-өнер, у-бу, ұ-ұрнақ, ү-үміт; езулік дауыстылар: а-астық, ә-дәстүр, е-егін, э-экскурсия, и-инелік, ы-ыдыс, і-іс.* Осы көрнекілікті біреу оқушыға дауыстап оқытады да, оқушылардың мұғалім аузына қарап отырып талап етеді. Бұдан кейін мұғалім кестедегі екі буында *Омар* сөзіндегі *о* дыбысы мен екі буынды *астық* сөзіндегі *а* дыбысын көрсете отырып тәжірибе жасайды. Мәселен, *о* дыбысы еріннің ілгері қарай сүйірленіп, созылуынан пайда болатындығы, *а* дыбысы болса, езудің кейін қарай шегініп, езудің тартылуынан пайда болатындығын айтып, *о* дыбысын айтқанда еріннің күшті қозғалысқа түсетіндігін бағдарлайды. Осы тәсілмен екі буынды *өнер* сөзіндегі *ө* дыбысын екі буынды *егін* сөзіндегі *е* мен, екі буынды *ұрнақ* сөзіндегі *ұ* дыбысымен, екі буынды *үміт* сөзіндегі *ү*-ні үш буынды *инелік* сөзіндегі *и*-мен салыстыра отырып тәжірибе жасайды.

Мұнан кейін мұғалім осы дыбыстардың жасалуын оқушылардың өздеріне айттырып тәжірибе жасатады. Оқушылардың көздерін әбден жеткізу және саналы меңгерту мақсатында бұл дыбыстарды сөз ішінде буынға бөлініп талдау арқылы сөйлеу мүшелерінің әрекетін ұқтырады. Оқушылар бұл дыбыстарды мұғалімнің тәжірибесі, талдап-жинақтауы арқылы және ол дыбыстарды өздері дәлелдеуі арқылы терең ұғынады, саналы меңгереді. Сонан кейін еріннің қатынасына қарай бөлінетін дауысты дыбыстардың мынадай өзіндік белгілері көрнекілік ретінде ілініп, оны оқушыларға дауыстап оқытып жинақтайды: 1) еріндік дауыстылар екі еріннің сүйірленуі арқылы жасалады; 2) еріндік дауыстылар қос еріннің ілгері қарай созылуынан жасалады; 3) езулік дауыстылар екі езудің тартылуынан жасалады; 4) езулік дауыстылар қос еріннің кейін қарай жиырылуы арқылы жасалады. Сөйтіп оқушылар еріннің қатынасына қарай бөлінетін дауысты дыбыстарға айтқанда ерін сүйірленіп ілгері қарай созылады да, езулік дауыстыларды айтқанда езу тартылып, ерін кейін қарай жиырылады.

Сондай-ақ еріндік пен езуліктерге байланысты практикалық дағдылардың мынадай түрлері пайдаланылады: 1. Жаңылтпашты дауыстап оқып шығындар да, «*төртке*» деген сөздегі еріндік езуліктерді айнаға қарау арқылы ажыратындар: *Төбелі төбел төрт бөрік, Төртеуі де көк бөрік.* 2. Мына мысалдардағы еріндіктің астын бір, езуліктің астын екі сызындар: а) *ұрлық түбі-қорлық*; 1) *су анасы-бұлақ, сөз анасы-құлақ*; 2) *асыл тастан шығады, өнер жастан шығады (мақал мен мәтелдер).* 3. Мына

сөйлемдердегі еріндік пен езуліктерді жылжымалы тақтадан көшіру үстінде түсіндіріңдер: *Астанамыз қазақ халқының жүрегі болса, Қарағанды-жауға тиген қаһарлы қабағы, сілейте соғар, өлтіре сулатар тас шоқпараның бірі.*

4. Мына сөздердегі еріндік пен езуліктерді ауызша ажыратыңдар: *от, аспан, көк, көмір, әсем, сәулет, езу, құлын, эшелон, :сен, ауыл, кім, ерін, т.б. ө.* Көп нүктенің орнына еріндік пен езуліктерді тауып қойыңдар: *...қу, к...л, тоқ..., Асқ...р, м...жіліс, с..., мақ...л, ...таж, т.б.* Еріндік пен езуліктерді салыстырып, тәжірибе жасаңдар: *бар-бер, өн-өнер, ек-егу, ұр-ұра, үн-үні, іш-ішу, ас-асу.*

Кітапты пайдалану әдісі

Қазақ тілі материалдарын оқытуда кітапты пайдаланудың пайдасы мол. Мектеп оқушыларына арналған қазақ тілі оқулығы білім берудің негізгі құралы болып табылады. Сондықтан да оқушыларға берілетін теориялық білім оқулық пен оқу құралдары бойынша жеткізіледі. Бұл құралдар әрбір сыныптарға арналған оқу бағдарламаларына негізделіп жасалады. Мұғалім қазақ тіліне арналған материалдардың өзінің ішкі ерекшеліктерімен бірге, оларға байланысты берілетін анықтамалар мен ережелерді оқытып, түрлі жаттығу жұмыстарын оқулық пен көмекші құралдар негізіне іске асырылады.

Мұғалім қазақ тілі материалдарына орай берілетін ішкі заңдылықтармен анықтама, ережелерді оқушыларға оқыта отырып, соған лайықты мысалдарын таптырып отырады. Кітапта берілген мәтіндердің ішінен керекті объектілерді іздетіріп, астын сыздырып, дұрыс-бұрыстығын дәлелдетеді. Мұғалім оқушыларды ойландыратындай жалпы сұрақтарды қояды да, сонан соң ол сұрақтарға жеке-жеке жауапты оқулық пен оқу құралынан іздетеді. Оқулықтағы материалдарды іштей оқып, жауап беруге дайындалады.

Қазақ тілі тақырыптарын қамти отырып, оқулықтағы жеке әріптерден сөздер, жеке сөздерден сөйлемдер құратып, тілдік материалдардың өзіндік белгілерін талдатады. Мұғалім қазақ тілі тақырыптарына сәйкес термин сөздерді танытуға назар аударады. Термин сөздердің жазылуын орфографиялық сөздікпен қаратып, өздеріне дұрыстап оқытып дәптеріне жаздырады. Бұл сөздердің беретін мағынасын мысалдармен түсіндіреді. Оқулық пен көмекші құралдардағы берілген кестелерді кеңейте отырып түсіндіріп, оқушылар дәптеріне көшіртіп жаздырады. Қазақ тілі тақырыптарына сәйкес жүргізілетін жаттығу жұмыстарының ауыр түрлерін сыныпта орындатады да, қалған жеңіл түрлерін сынып жұмысының жалғасы ретінде үйге береді. Мұғалім сынып және үй тапсырмасы көркем әдебиеттерден, ғылыми кітаптар мен мақалалардан үзінді мәтін таңдатып, керекті объектілерді іздетіп отырады. Қазақ тілі тақырыптарына мысалдар тергізіп, тиісті баяндамалар жасатады. Сондай-ақ ғылыми әңгімелер мен әдеби кітаптарды оқытып, мазмұнын сұрап отырады. Осыларға сай мазмұндамалар мен шығармалар жаздырады. Сабақ үстінде түрлі сөздіктер мен пунктуациялық анықтамаларды жүйелі пайдаланады.

Кітапты пайдалану тұсында жүргізілген жұмыс, жақсы ұйымдастырылған іс оқушылардың қазақ тілі бойынша алған білімі мен дағдысын тұрақты есте қалдырады. Оқулық оқушылардың қайталау кезінде

пайдаланатын керекті құралы және анықтағыш кітабы, оқушы оқулықтағы материалды мұғалімнің көмегісіз пайдаланып, дағдылағаны жөн. Егер өтіліп жатырған теориялық материал ауыр болса, коллектив түрінде мұғалімнің көмегімен шешкен жөн. Сыныпта оқушылар оқулық материалдарын дауыстап оқиды, түсінуге әрекет жасайды. Игеруге қиын соғатын теориялық материалды мұғалімнің өзі үнемі жолшыбай түсіндіріп отырады. Кітапты пайдалану әрі оқушылардың мынадай психологиялық дағдыларын қалыптастырады: 1) оқушылардың ой-өрісін кеңейтеді, дүниеге таным көзқарасын жетілдіреді; 2) оқушылардың алғашқы білімін пысықтайды; 3) жаңа танылатын материалдың логикасын түсінеді; 4) оқушылардың көзі жаттығады; 5) оқушылардың қолы жаттығады; 6) оқушылардың көру, есіту қабілеті дамиды; 7) оқушылардың сенімділігі артады; 8) оқушылардың бақылағыштық қабілеті молаяды; 9) оқушылардың кітап оқу шеберлігі артады; 10) оқушылардың сөздік қоры мен сөз саптау мүмкіндіктеріне, қолданылуына септігін тигізеді.

Оқулық пен оқу құралдарын пайдалануда алдымен мұғалім керекті кітаптармен таныстырып, оны қалай пайдаланудың нақтылы методикалық тәсілдері мен келешектегі жұмыстардың істеу дәуірлерін болжатады. Кітаптың сыртқы мұқабасы және ондағы авторлар ұжымымен таныстырады. Әр сынып оқулықтары қандай тілдік материалдарды қамтитындығы туралы қысқаша шолу жасалады. Мәселен, фонетика дыбыс заңдылықтарын, дыбыстардың жіктелуін, буын мен екпін мәселелерін және үндестік заңдарын қарастыратындығы айтылады. Сондай-ақ, оқулықтағы қара әріппен (шрифтімен) жазылған сөздер мен сөйлемдердің мәні түсіндіріледі. Мәселен, қара әріппен ірі тақырыптар мен тақырыпшалардың аттары, тілдік материалдың анықтамасы мен ережелері, жаттығу нөмірлері беріледі. Оқулықтағы курсивпен берілген жазулардың мәні де айтылады. Мысалы, тақырыптың жіктелуі, кейбір өзіндік ерекшеліктері, жай әріппен сөйлемдер, жаттығулар, жаттығулар шарты, мәтіндер және тақырыптың жалпы сипаттамасы берілетіндігі түсіндіріледі. Мұғалім нөмір мен абзацтардың маңызын жеке-жеке баяндайды. Мысалы, нөмірлеу құбылыстың өзіндік белгілерін санап көрсету мағынасында жұмсалады. Әрбір жаңа тақырып параграфпен беріледі. Параграфтағы әрбір абзац жаңа пікірмен толықтырылып отыратындығы байқатылады. Мұғалім оқушыларға мұндай сұрақтар беру арқылы абзацтағы пікірді молықтырып отырады: Берілген жаңа абзацта не туралы айтылады? Берілген пікір қандай мысалдармен дәлелденеді? Сөйтіп оқулық пен оқу құралы әрқашан мектеп оқушыларының қолында болуы, әрбір сабақ сайын жанында жүруі және күн сайын сабаққа алып келу керектігі қысқаша баяндалады. Анықтағыш арқылы білім беру құралын кітапты пайдалану әдісі деп атайды.

Кітапты пайдалану әдісі сабақтың мына сияқты түрлерінде жиі қолданылады: 1) жаңа материалды түсіндіру тұсында іске асырылады. Мысалы, дауысты дыбыстарды өту процесінде оқулықтағы материалды дауыстап оқып беруге болады. 2) жаңа материалды бекіту үстінде пайдаланылады. Мысалы, дауыссыз дыбыстардың түрлері оқытып болған

соң, оған орай дағдыландыру жұмыстары жүргізіледі. Жаттығудың шартын мұғалім дауыстап оқытады да, оны ауызша орындауды жүктейді. Жаттығуда қанша сөйлем болса, сонша оқушы оны ауызша түсіндіреді. Осы кітапты пайдалану әдісі, әсіресе, кеңейтілген жаттығу жұмыстарын орындау үстінде іске асырылады. Мысалы, жаңа материал мен өткен материалды байланыстыру үшін жүргізілетін талдау жұмыстарында оқулықтағы материалды бірер оқушыға дауыстап оқытуға болады.

3) Қайталау сабақтарында оқулық пен оқу құралы пайдаланылады. Әр қазақ тілі тақырыптарын оқулықтағы материалдар мен жаттығулар арқылы орындатып, үнемі оқытып отыруға болады. 5) Кітап үй тапсырмасын беру және тексеру процесінде жиі қолданылады. Үй жұмысын беруде оқулықтағы материалдың параграфы, беті жазылады. Сонан соң жаттығудың нөмірі тақтаға жазылып, оның шарты оқушыларға дауыстап оқытылады. Жаттығудың үлгісі көрсетіледі. Кітапты пайдалану әдісінің құрылымдық элементтері де, оғсы әдіспен сабақ жүргізуде ерекше роль атқарады. Қазақ тілі тақырыптарын бұл әдіспен жүргізгенде, оның методикалық жүйесі төмендегі тәртіппен іске асырылады: 1) Тақырыпқа байланысты көрнекі құралдағы мысалдар дауыстап оқытылады. 2) Сонан соң мұғалімнің оқулықтағы көрсеткен материалды оқытады. Оқушылар оқулықтағы тақырыптың жасалу жолдарын, өзіндік белгілерін және анықтама мен ережелерін қарап шығады. 3) Оқылған мәтіннің ішінен өздеріне керекті объектілерін дәптерлеріне көшіріп жазады. 4) Жазылған мысалдарынан тақырыптың өзіндік ерекшеліктерін айтып дәлелдейді. 5) Мысалдарға қарай отырып, тақырыпты практика қажетіне қарай жұмсай білу керектігін өздері түсінеді.

Талдау әдістері туралы түсінік

Жалпы методикада аналитикалық әдістерге мынандай анықтама беріледі: белгілі бір тілдік материалдардың ішкі құрылымын, ішкі заңдылықтарын танытатын білім беру құралдарын анализ әдісі деп атайды. Талдауды методикалық әдебиеттерде анализ әдісі деп те атайды. Анализ сөзінің баламасы – талдау. Анализ-гректің фтфднешлфы-силогизм туралы ілім, яғни дәлелдеу туралы ілім дегенді білдіреді. Аналитический-аналитикалық түбірі анализ деген сөзінен жасалған ұғым. Анализ-ыдырату, аналитика-дәлелдеу заңдылықтары туралы білім.

Жалпы методикада аналитикалық әдістерге төмендегіше анықтама беріледі. Белгілі бір тілдік тақырыптарды жігіне қарай ажыратып ыдырауды аналитикалық әдістер деп жүргізеді. Тілдегі бір материалдың, тақырыптың бөлшектерін ажырата білу, бір тақырыптың өзіне тән белгілерін саралап көрсету, тақырыптың әр түрлі ерекшеліктерін қамтыған сұрауларға жауап беру, мәтіннен белгілі бір тұлғаларды, формаларды теріп жазу, тілдік грамматикалық заңдылықтарды әр жақты алып дәлелдеу немесе дыбысты буынға, буынды сөз бөлшектеріне, сөз бөлшектерін сөзге, сөзді сөз тіркестеріне, сөз тіркестерін сөйлем түрлеріне ажырату аналитикалық ыдырату жүйесіне жатады.

Ыдыратуға қарама-қарсы жасалатын құбылыс, бұл синтез. **Синтез-SYNTHESIS** грек тілінен алынған термин сөз, қазақша біріктіру деген мағынаны аңғартады. Мұны әдетте жинақтау деп те қолданады. Ыдырату-біріктіру бір-бірімен тығыз байланысты құбылыс. Осы екеуін бір-бірімен бөліп қарауға болмайды. Сондықтан да анализсіз синтез іске аспайды. Дәлірек айтқанда, белгілі бір тілдік материалдардың ұқсас элементтеріне талдамай, ішкі құрылымы мен заңдылықтарын талдап көрсетпейді, оның нақтылығын білу мүмкін емес, ал анализ-синтез әдістері бүтіннің бөлшегін, бөлшектеудің ішкі технологиясын, механизмін бірлікте деп қараудың нәтижелерін танытатын әдістерден саналады. Синтез ана тілі методикасында белгілі бір тілдік материалдардың бөлшектерін қосу, құрастыру, біріктіру немесе жеке бөлшектерден бүтін жасау деген мағынада жұмысалады. Оқу орындарында бұл әдістерді қолданып отырудың мәні үлкен. Оқушылардың тілден алған білімдерін өнімді нәтиже шығаруға, оны практикада қолдана білуге және білігін малықтырып кеңейтуге жол ашады.

Талдау мен жинақтаудың логикалық ой тәсілдерімен байланысы. Талдау мен жинақтау да логикалық ойлаудың тәсілдері арқылы жүзеге асырылады. 1) **индукция**-латынның **INDUCDIO** деген сөзінен алынған термин, қазақша даралық дегенді аңғарады. Индукция-жеке, дара пікірлерден жалпылай ой қорытындысын шығарудың тәсілі, амалы. Индукциялық тәсілмен мұғалім тілдік материалдарды дара фактілер мен дара ұғымдар арқылы дәлелдеп, содан жалпы ұғымда жалпы фактіні түсіндіреді. Мұғалім осы бағытта, мәселен, жалпы есімді түсіндіретін болса, алдымен нақтылы мысалдар арқылы жер, өзен, тау, аттарын, кісінің аты мен фамилиясын көрсететін сөздерді, газет, кітап, мекеме атауы болып кеткен мысалдарды алып, олардың нақтылы ерекшелігін талдай айтып, жалпы қорытынды шығарады, жинақтап ережесін айтады. 2) **дедукция**-латынның **DEDUKTIO** сөзінен алынған. Қазақша жалпылық деген мағынаны білдіреді. Бұл жалпыдан дараға қарай ой қорытындысын шығару деген сөз.

Талдау-байымдау, талдау-түйіндеу тәсілдері және олардың құрылымы. Индукциялық та, дедукциялық та ой қорытындысын қамтитын талдау, бұл талдау байымдау (разборсуждение). Байымдау тілдің өзіндік белгілерінің жүйеленуі болып табылады. Байымдау тілдік өзіндік белгілерінің әңгіме, хабарлау, түсіндіру тәсілдері арқылы жеткізіледі. Талдау байымдаудың методика теориясында мынадай құрылымдық элементтері бары атап көрсетіледі: 1) субъектіден тұрады. **Субъект** латынның **SUBIECTUM** - адам, предмет, бастауыш деген сөзінен алынған термин. 2) предикаттан құралады. **Предикат** латынның **PRAEDICATUM**-логикалық баяндауыш, баяндауыш деген сөзінен алынған термин. 3) байланыстан (связка) жаслады.

Субъект байымдаудың предметі (предмет суждение) туралы ой болып саналады да, предикат байымдаудың предметі туралы не хабарланса, айқындалып белгіленсе, соны білдіретін ой болып табылады. Ал байланыс предикаттың мазмұнының байымдаудың предметіне қатысы екенін білдіреді. Мәселен, ө-сыныпта өтілетін сын есім анықтамасы былай беріледі: «Сын есім дегеніміз заттың түр-түсін, сапасын және көлемдік аумағын беретін сөз

табы» деген байымдау-талдаудың субъектісі – «сын есім», предикаты «заттың түр-түсін, сапасын және көлемдік аумағын білдіретін сөз табы». Предикаттың субъектіге қатысын беретін байланыс (связка) – «дегеніміз» сөзі. Сондай-ақ ой қорытындысын хабарлауда талдау-түйіндеу де үлкен қызмет атқарады. Талдау-түйіндеуге тілдік материалдардың анықтамалары мен ережелері жатады.

Аналитикалық әдістердің өлшемі мен классификациясы. Талдау-байымдау мен талдау-түйіндеу ой қорытындылары аналитикалық әдістерді классификация жасауға методикалық өлшем етіп алынады. Осы өлшемге негізделе отырып, аналитикалық әдістерді төмендегіше классификация жасауға болады: **1.** Түсіндірмелі талдаулар. Бұған мына талдаулар жатады: а) лексикалық талдау әдісі; б) фонетикалық талдау әдісі; в) морфологиялық талдау әдісі; г) синтаксистік талдау әдісі; **2.** Анықтағыштық талдаулар: а) орфографиялық талдау әдісі; б) пунктуациялық талдау әдісі; в) орфоэпиялық талдау әдісі; г) стилистикалық талдау әдісі.

Талдау әдістерінің құрылымы. Талдау әдістерінің құрылымы теориялық методиканың мәселелерінен саналады. Жалпы методика құрылымға төмендегіше анықтама беріледі: Бір бүтін ұғымның (заттың) бойындағы әр тектес элементтердің реляциясын мен білдіретін құрылымын айтады. Құрылымның кестедегі көрінісі төмендегіше болып келеді: Талдау әдістері құрылымы: **1.** Атрибут-белгі. **2.** Субстанция-түп негізі. **3.** Терляция-қатынас. **Атрибут** – латынның **ATTRIBUTUM**-белгі деген сөзінен жасалған термин. Осы сөз бірдеменің, заттың белгісі, заттан ажырамайтын тәуелділік дегенді білдіреді. **Субстанция** – латынның **SUBSTANSIS**- мән деген сөзінен жасалған термин сөз. ол заттар мен құбылыстардың мәні (сущность), табиғаты, түп негіз дегенді білдіреді. **Реляция** – латынның қатынас (отношение) деген мағынадағы **RELATIO** деген сөзінен жасалған термин. Осы ыдырау әдістерінің элементтері мыналар: 1) оқушылар мұғалімнің арнайы таңдаған көрнекі құралдағы мысалдарын қарап шығады; 2) тақырыптың өзіндік белгілерін тәртіппен түсіндіріп талдайды; 3) материалға байланысты дағды түрлері орындалады; 4) тақырыптың өзіндік белгілерін тәртіппен түсіндіріп талдайды; 5) тақырыпқа тиісті анықтамалар мен ережелер түйінделеді. Ал біріктіру әдісінің элементтері төмендегілер: 1) сұрыптап алынған практикалық тілдік материалдарға оқушылар көз жүгіртеді; 2) анықтамалар мен ережелерді мұғалімнің өзі айтып түйіндейді; 3) мұғалім тақырыптың өзіндік белгілерін жазып, тақтаға іліп қояды; 4) мұғалім тақырыптың өзіндік белгілерін біртіндеп хабарлап талдау жасайды; 5) тақырыпқа сай дағды жұмыстарын жүргізеді.

Талдаудың түрлері туралы түсінік

Қазақ тілі бойынша талдаудың түрлері төмендегіше жіктеледі. Қазақ тілі бойынша талдау мазмұнына қарай былай жіктеледі: **1.** Қазақ тілі бойынша түсіндірмелі талдаулар. **2.** Қазақ тілі бойынша анықтағыштық талдаулар. Қазақ тілі бойынша талдаулар көлеміне қарай екі түрге бөлінеді: 1) Толық талдау. 2) Тақырыптық талдау. Толық талдау көбінесе белгілі бір күрделі тақырыптарын өткен соң, бағдарлама материалдарын толық өтіп болғаннан

кейін және белгілі бір өтілген материалды қайталау, оқушылар білімін есепке алу үстінде қолданылады. Тақырыптық талдау қазақ тілінің белгілі бір тақырыбын өту үстінде қолданылады. Осы тақырыптар бойынша жаңа сабақты түсіндіру, оны бекіту, машықтандыру, оқушылардың өз бетінше істеу жұмысын ұйымдастыру және оқушылар білімін сынағанда да қолдануға болады. Белгілі бір қазақ тілі объектілерін оқытқанда, талдау жеке сол тақырыптың көлеміне ғана жүргізіледі.

Қазақ тілі бойынша талдау орындалу тәсіліне қарай ауызша да, жазбаша да жүргізіледі. Ауызша талдау көбінесе сыныпта, ал жазбаша талдау көбінесе үйде өткізіледі. Кейде бұл екеуін қосып өткізуге болады. Жазбаша талдаудың үйде өткізілу себебі, уақыт үнемдеуге байланысты. Екі тәсілді өткізу үшін мұғалім уақытты үнемдеуді, сабақтың алдына қойған мақсатын, сабақ жоспарын бұзбауды қарастырады. Мұғалім сабақта талдау өткізуді жоспарлап, талдаудың ұғымды тәсілдерін, мысалдарын, қоятын сұрақтарын, қандай мәселеге баса назар аудару керектігін күні бұрын дайындап келеді.

Мектепте қазақ тілі бойынша талдауды жүргізудің жүйесі төмендегіше құрылады: 1) алдымен мәтіннен сөйлем алынады да, ол мәтін сөйлемдегі сөздер буынға бөлінеді; 2) сөздегі әрбір буында неше әріп барлығы ажыратылады; 3) бөлінген буындағы дауыстардың еріннің қатысына қарай, иектің қызметіне қарай, тілдің қалпына қарай бөлінуін талдай отырып, буын түрлері анықталады; 4) буындағы дауыссыздардың үнді, ұяң және қатаң түрлері ажыратылады; 5) дауысты мен дауыссыз дыбыстарды жинақтай отырып талдау жасалады; 6) буын түрлері анықталады да, екпіннің қайсы буынға түсіп тұрғандығы қарастырылады; 7) сөздер буынға бөлінеді де, буын үндестігіне талданады; 8) дыбыс үндестігі, яғни түбір мен қосымша аралығындағы ілгерінді ықпал анықталады; 9) біріккен сөз сыңарларының және сөз тіркестері аралығындағы ілгерінді ықпал талданады; 10) түбір мен қосымша аралығындағы кейінді ықпал дәлелденеді; 11) біріккен сөз сыңарларының және сөз тіркестері аралығындағы кейінді ықпал ажыратылады.

Сондай-ақ қазақ тілі бойынша талдау мынадай орындарда қолданылады: 1) жаңа материалды түсіндіру процесінде жұмсалады; 2) материалды бекіту кезінде қолданылады; 3) оқушылардың өздігінен істейтін сынып жұмыстарында жұмсалады; 4) үй тапсырмасын орындауда қолданылады; 5) оқушылар білімін есепке алу жұмысында жұмсалады; 6) түрлі дағдыландыру, жаттығу жұмыстарын жүргізу үстінде пайдаланылады.

II тарау

Қазақ тілі бойынша дайын материалды талдау әдісі

Қазақ тілі бойынша дайын материалды талдау әдісі белгілі бір тақырыпқа таңдалған дидактикалық материалды талдау негізінде жүзеге асырылады. Мұндай жаттығулардың текстері оқулықтан, жаттығулар жинағынан және көркем әдебиеттен таңдалады. Мұғалім өтілетін материалдың ерекшелігіне қарай күн ілгері дайындайды. Дайын материалды талдауда оқушылар жаңа материалды өткен тақырыппен байланыстырады, материалдың өзіндік белгілерін бір-бірімен салыстырып, анализ жасайды. Сонан соң тақырыптың өзіндік ерекшеліктеріне қарай анықтама - синтез жасап, белгілі бір түсінікке ие болады. Дайын материалды төмендегі тәртіппен орындайды: оқушылар оқулық пен сынып дәптерін парта үстіне алып, жаңа өтілген материалдардың бетін табады. Бұл тақырыпты екі оқушы дауыстап оқиды. Сонан соң тақырыптың өзіндік ерекшелігін айтып түсіндіреді және анықтамасын шығарады.

Дайын материалды талдау түсіндірмелі жаттығулар бойынша өткізіледі. Кеңейтілген түсіндірмелі дағды мазмұнына қарай ірі тақырыптар және тақырыптар бойынша орындау болып екіге бөлінеді. Айталық, дауысты дыбыстарды тұтас өтіп болған соң, өтілгенді бекіту мақсатында жүргізуге болады. Орындау тәсіліне қарай түсіндірмелі талдау екіге ажыратылады: ауызша, жазбаша талдау. Жаттығуды ауызша талдауда, оған мынадай методикалық талаптар қойылады: а) оқытылып отырған материалдың өзіндік белгілері көп болмауы тиіс; ә) тақырыптың анықтамасы сөйлем жағынан ықшам болуы қажет; б) орындалатын жаттығудың мақсаты күрделі болмауы керек; в) жаттықтырылатын материалдан оқушылардың жалпы түсінігі болуы абзал.

Бұл жаттығуды мұғалім төмендегі жүйе бойынша жүргізеді: Алдымен оқушылардың ойын бір нүктеге тарту үшін, таңдап отыруды талап етеді. Дәптерге ештеңе жаздырылмайды. Сонан соң тақырыпқа сай жаттығулардың шартын ауызша әңгімелейді. Мәселен, мәтінді түгел оқып шығындар; еріндік пен езулікке көз жүгіртіндер; мәтіндегі объектілерді ауызша атаңдар; осыған ұқсас материалды ауызша келтіріңдер; тақырыптың өзіндік белгілерін саралап түсіндіреді; анықтамасын айтындар. Жаттығуды ауызша талдау арқылы оқушылардың мына сияқты дағдылары дамиды: 1) оқушылардың білімі бекітіледі; 2) есіту қабілеті нығаяды; 3) байқау қабілеті дамиды. Ауызша және жазбаша өтілетін талдаулар жүргізу орнына қарай тақтада және партада орындау болып екіге бөлінеді. Тақтада орындауда бұған сынып тақтасы мен жылжымалы тақта пайдаланылады. Бұған тақырыптың неғұрлым ауырлау, күрделі түрлері іске асырылады. Бұл сияқты талдаулар төмендегі тәртіппен өткізіледі: тақтаға жаттығудың нөмірі жазылып, шарты дауыстап оқылады. Сонан соң дағдының бірер үлгісі көрсетіліп тақтаға жазылады да, объектінің өзіндік белгісі сұралып, жазылу емлесі дәлелденеді.

Сондай-ақ тақтадағы түсіндірмелі талдау мына сияқты методикалық жүйемен алып барылады: тақтаға өтілетін тақырып жазылуы болады. Мәселен, жіктеу есімдіктерін өтуде қазақ тілі материалдарын еске түсіреді.

Мұғалім осы есімдікке сай үш сөйлемді таңдап, тақтаны үшке ажыратады. Сонан соң сөйлемдер жазылған карточканы таратып береді де, бірінші оқушы: *Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін (Абай)* деген сөйлемді, екінші оқушы *Адам деп мені, салмадың сен хат маған (Абай)* деген сөйлемді, үшінші оқушыға *Менің атым Темір, - Темір сенбісің? (Ә. Әбішев)* деген сөйлем жаздырады. Басқа оқушылар тақтаға көшіріп отырады.

Бұдан кейін бірінші оқушы тақтаға жазылған сөйлемін дауыстап оқып, жіберген орфографиялық және пунктуациялық қателерін тизетеді. Тақтадағы екінші, үшінші оқушылар қателерін түзетіп, шартына сай объектінің ойлап, түсіндіруге дайындап тұрады. Бірінші оқушы өз сөйлемін төмендегіше түсіндіреді: *Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін* деген сөйлемде *мен* жіктеу есімдігі бар, бұл бірінші жақта тұр, екінші жақта *сен*, үшінші жақта *ол*. Осы жіктеу есімдіктерінің жекеше түрлері септеледі. *Атау – мен, сен, ол; ілік – менің, сенің, оның; барыс – маған, саған, оған; табыс – мені, сені, оны; жатыс – менде, сенде, онда; шығыс – менен, сенен, одан; көмектес – менімен, сенімен, онымен.* Жіктеу есімдері үнемі жақтық ұғыммен байланысты келеді.

Сондықтан да олар кілең алдымен, яғни сөйлеуші, тыңдаушы және бөгде кісі деген ұғымдармен байланысты қолданылады. Сонан соң бірінші оқушы отырады да, екінші оқушы – *Адам деп мені, салмадың сен хат маған* деген сөйлемде *мені, сен, маған* жіктеу есімдіктері кездесетіндіктерін айтады. *Мені* бірінші жақтық жіктеу есімдігі, *оған* табыс септігінің *кімді? нені?* Сұрағына лайықты бірінші жақ көрсеткіші жалғанып тұр, *сен* екінші жақтық жіктеу есімдігі, *атау* септікте және түбір күйінде. Ал *маған* деген жіктік есімдігі *барыс* септігінде тұр. Енді екінші оқушы отырады да, үшінші оқушы түсіндіре бастайды: *Менің атым Темір, - Темір сенбісің?* дегенде *менің, сенбісің* есімдіктер септік, жіктік жалғауларын қосады.

Сөйтіп, жіктеу есімдіктерінің жекеше түрінің септелуінде мына сияқты өзіндік белгілері барлығы байқалады: а) жіктеу есімдігінің түбірі жіңішке түрінде қосылады; ә) бұл есімдіктің түбірі жуан болса (*мен, сен*) оған жалғанатын қосымша да жіңішке түрінде қосылады; б) *ілік, барыс, жатыс* және *шығыс* септіктерінде *н* дыбысы түсіп қалады; в) *атау, жатыс, көмектес* септіктерінде түбір әр уақыт сақталады; г) *барыс* септігінде түбір *де*, қосымша да өзгеріп (*менге, сенге, олға* болмайды) *маған, саған, оған* болып өзгереді; *көмектес* септікте түбір *мен* қосымшаның арасындағы *ы, і* дыбыстары қолданылады.

Партада орындауға сынып дәптері (Қә), үй дәптері (ҚҒ) және карточкалы дәптер пайдаланылады. Сонан соң ол тақырыпқа сай карточкаға жазылған мысалдар *н-ө* оқушыға таратылып беріледі. Оқушылар партада отырып өздерінше берілген жаттығудың шартын дауыстап оқып, дәлелдеп түсіндіреді. Оқулық бойынша талдау көбінесе, күрделі мақсатты объектілерді түсіндіру үшін жүргізіледі. Оқулық бойынша талдау төмендегі тәртіппен алып барылады: Оқулықтағы материал бірер оқушыға дауыстап оқытылады. Оқулықтың беті, параграфы, жаттығудың беті, нөмірі тақтаға жазылады. Мұғалім оқушыны шығарып, жаттығудың шартын орындатады. Сонан кейін

тақтаға жаттығудың бірер үлгісін өзі жазып көрсетіп, екінші сөйлемді сыныпқа сұрақ қоя отырып, үлгісін тақтаға жаздырады. Бұдан кейін тақтадағы жазылған жаттығудың үлгілерін сынып дәптеріне көшіртіреді.

Қазақ тілі бойынша дайын материалды талдау тәсілдерінің тағы бір түрі – сызбалар мен кестелер бойынша талдау. Сызбалар мен кестелер бойынша талдау өткізуде, алдымен оның жеңіл түрлері үйретіледі. Сонан соң ол бірте-бірте күрделендіреді. Сондықтан да нақтылы онай схемалар мен кестеден бастап, дерексіз түріне, яғни аумақты түріне қарай іздендіру тәсілімен танылады. Сызба мен кестелер бойынша талдап жаттықтыру, біріншіден, оқушылар білімін өсіреді, екіншіден, бақылағыштық және ой қабілетін күшейтуге себін тигізеді, үшіншіден, оқушылардың өз бетінше істеу қабілетін дамытады, төртіншіден, дұрыс оқып, сауатты жазуға машықтандырады, сызбалар мен кестелер бойынша жаттығу жұмыстары сыныпта да, үйде де жүргізілуі тиіс. Бұл жұмысты сынып дәптерінде орындаумен бірге, үлкен формат қағаздарға жазып үйреткен жөн. бұлай етудің себебі, үлкен формат қағазға дайындауда біріншіден, қабырға газеті мен фото-монтаждар шығаруға үйренеді, екіншіден, түрлі түсті тушьпен үлкен әріптерді жазуға төселеді, үшіншіден, мұғалім тапсырған істерді мүлтіксіз уақытында орындауға әрекеттенеді.

Сөйтіп үлкен формат қағазға сызбалар мен кестелер жазу арқылы көрнекі құрал дайындап, оны қазақ тілі кабинетінде жинақтайды. Әрі қазақ тілі кабинетінің материалдық қорын байытады. Әрине, оқушыларға сызбалар мен кестелер жасау оқушылардың көп уақытын алады. Сондықтан да, оқушыларды жұмыс басты етпеу үшін жылына ө-ү ғана схема мен кестелер жасату қажет. Сондай-ақ сызбалар мен кестелер бойынша жаттығу жұмыстарын жүйелі жүргізуі де үлкен методикалық маңызға ие. Ол мынадай тәртіппен орындалған жөн: мұғалім әуелі өтіліп отырған тақырыпты анықтайды. Осы материалды еске түсіреді, өзіндік белгілерін қайталайды. Өтіліп отырған материалдарға лайықты сызба сызуды тапсырады. Біз енді мынадай жұмыстардың басты-бастыларына тоқталып өтейік: 1) маңдайшалық жазу мен бағандардағы сызықтарға дауыссыздарды теріп қойып талдау жасау; 2) ілгерінді және кейінді ықпалға байланысты маңдайшалық жазу мен бағандық мысалдарды орналастырып талдау жасау; 3) мына кестеге мысалдар тауып, дауыстылардың түрлерін көрсету: тілдің қалпына қарай бөлінуі, иектің қызметіне қарай бөлінуі, еріннің қатысына қарай бөлінуі; 4) буын үндестігі мен дыбыс үндестігі бойынша өзгерген буын мен дауысты алып, дұрысын жазу: буынды үндестігі мен дыбыс үндестігі Сәрсенбай, Сәрсенбек, Сәрсен(м)бай, Сәрсе(м)бек; 5) сөзді дұрыс жазып, өзгерген буынмен дыбысты үстіне жазып көрсету: Дүйсен-бек, жұмыс-шы, Дүйсе(м)бек, жұмы(ш)шы; 6) өзгерген не бір-біріне әсер тигізетін дыбыстарды стрелкамен көрсету: Есен-қали, Сәрсен-қали, Есен(ң,ғ)-қали, Сәрсен(ң,ғ)-қали; 7) кестедегі буын үндестігі мен дыбыс үндестігін ауызша талдау жасау.

Лексикалық талдау әдісі.

Лексикалық талдау әдісі де практикалық әдістер тобына жатады. Лексикалық ұғымдарды меңгертуде жиі іске асырылады. Лексикалық талдау әдісін жүргізу арқылы оқушылар қазақ сөздерінің мағыналық ерекшеліктерін толық түсінеді. Таңдалған мәтіннен әртүрлі сөздерді кездестіріп, олардың бір және көп мағыналары мен жасалу жолдарына, қалай қолданылып тұрғанына көз жүгіртеді. Лексикалық талдау түсіндіру, пысықтау және сынау қалыптары топтарында жүргізіліп отырады.

Лексикалық талдауда өзінің ішкі мазмұнына қарай төмендегі топтарға бөлінеді. **1.** Сөз және оның мағыналық топтары бойынша талдау. Бұл талдау тұсында мына сияқты тақырыптар ескеріледі: сөздің бір мағынасы мен көп мағынасы, сөздің тура және ауыспалы мағынасы, омонимдер, синонимдер, онтонимдер, табу, эвфелизм, декфелизмдер, тұрақты сөз тіркестері, мақал мен мәтелдер. **2.** Тілдік сөздік құрамы, байырғы төл сөздер, тарихи сөздер, басқа тілдік сөздер, көнергшен сөздер, архиазимдер, жаңа сөздер: жалпылама лексика, диалект сөздер, термин сөздер. Басқа талдаулар сияқты лексикалық талдауда орындалу орнына қарай ауызша, жазбаша және орындалу тәсіліне қарай сыныпханада және үйде өткізіледі. Лексикалық талдауды тиімді жүргізуде, оның құрылымдық элементтері орасан қызмет атқарады. Олар мыналар:

1. Лексикалық талдау жүргізуден алдын мәтін немесе сөйлемдер (дидактикалық материалдар) таңдалады. 1) *Ей, жігіт не қылсаңдар ер екеңсін, Көргейсің ерлігіңнің берекесін* (Абай) 2) *Бұл-таудың басы.* 3) *ауру, науқас, сарқат* 4) *ауыр киім-жеңіл киім, алыс жол-жақын жол.* 5) *ғасыр, қайрат, мағлұмат – араб-иран тілдерінен енген сөздер.* 6) *тартым-ау тартатын жер, мұрап-суды басқарушы адам, көсек-ашылмаған мақта, сым-шалбар, пәс-аласа, пісте (шекілдеуік).* 7) *сәукеле – әйелдердің асыл тастармен безендіріліп жасалған ерте кездегі бас киімі, қорамсақ – садақтық жебесін салып белге байлайтын жеке-жеке ұясы бар оқ салғыш.* 8) *балмұздақ, ұшақ, сынып.* 9) *қас пен көздің арасында – лезде, ат өлген жерде – алыста, тайга таңба басқандай – айқын, қой аузынан шөп алмас – мөмін.* 10) *Тұз астың дәмін келтірсе, мақал сөздің сәнін келтіреді. Кең болсаң, кем болмайсың. жауға жаныңды берсең де, сырыңды берме.*

2. Құлыпталып алынған дидактикалық материалдарды екі-үш оқушы дауыстап оқып шығады.

3. Дидактикалық материалдар тақтаға немесе дәптерге жазылады.

4. Сөз және оның мағыналық топтары, тілдің сөздік құрамы, сөздердің қолданылу өрісіне байланысты сөздерге назар аударумен бірге, олардың орфографиялық, грамматикалық ерекшеліктеріне көңіл бөледі. Таңдалған мәтінге лексикалық талдау жасау тұсында оқушыларға мағынасы түсініксіз сөздерді түсіндірме сөздіктен тауып оқытып, оны дәптерге көшіріп отыру абзал. Сондай-ақ стильдік қолданысы әртүрлі сөз немесе сөз тіркестерін, ондағы көрсетілген бірнеше мағынаның қайсысы мәтіндегі қолданысқа дәл келетінін айыра білген жөн.

5. Сөз және оның мағыналық топтары, тілдің сөздік құрамы, сөздердің қолданылу өрісіне байланысты сөздер туралы пікірлеп қорытылып жинақталады. Сөздің ішкі мағыналық құрамын ыдырату-біріктіру-лексикалық талдау әдісі деп аталады.

Фонетикалық талдау әдісі

Бұл әдіс қазақ тілінен білім мен дағды беруде жиі қолданылады. Талдау белгілі бір тілдік материалды ыдырату деген мағынаны аңғартады. Сондықтан да мұны анализ әдісі деп те атайды. Талдау – ыдырату және біріктіруден құралады. Талдауды - ыдырату, ал біріктіруді – жинақтау деп қараса болады. Осы екі қасиетті өз ішіне қамтитын талдау – фонетикалық талдау әдісі. Фонетикалық талдау мазмұнына қарай екіге бөлінеді: **1. Дыбыстар жүйесі бойынша талдау.** Бұған мына тақырыптар кіреді: тіл дыбыстарының жасалуы, дыбыс пен әріп, дауысты дыбыстардың еріннің қатысына қарай бөлінуі, иектің қызметіне қарай ажыралуы, тілдің қалпына қарай жіктелуі, үнді, ұяң, қатаң дауыссыздар. **2. Үндестік заңы бойынша талдау.** Оған мыналар кіреді: буын жігі, екпін буын үндестігі, дыбыс үндестігі, ілгерінді және кейінді ықпал түрлері. Фонетикалық талдау көлеміне қарай екіге бөлінеді: **1. Толық талдау.** Бұл көбінесе фонетиканың белгілі бір күрделі тақырыптарын өтіп болған соң, мәселен, дауысты, дауыссыз дыбыстар, үндестік заңы т.б. программа материалдарын толық өтіп болғаннан соң тақырыптарды қайталау кезінде және оқушылар білімін еске алу үстінде іске асырылады. **2. Тақырыптық талдау.** Бұл талдау жұмыстары жаңа материалдарды түсіндіру және оны бекіту, дағдыландыру жұмысы кезінде іске асырылады. Мәселен, дауысты және оның түр-түрін өту үстінде, жуын және оның түрлерін өту кезінде қолдануға болады.

Фонетикалық талдау орындау тәсіліне қарай да екіге жіктеледі. Біріншісі – ауызша талдау, екіншісі – жазбаша талдау. Сондай-ақ бұлар орындау орнына қарай сыныпта және үйде талдау боп екіге бөлінеді. Ауызша талдау көбінесе сыныпта өткізіледі де, ал жазбаша талдау көбінесе үйде жүргізіледі. Фонетикалық талдауды жүргізуде, оның құрылымдық элементтерін білудің пайдасы мол. Фонетикалық талдау әдісі мына сияқты құрылымдық элементтерден тұрады. **1.** Фонетикалық талдау жүргізбес бұрын мәтін не сөйлем тақтаға немесе дәптерге жазылады. **2.** Мәтіндегі не сөйлемдегі сөздер дауыстап оқытылады. **3.** Мәтіндегі немесе сөйлемдегі бірер сөз фонетикалық талдау үшін таңдалады. Осы сөздердің асты сызылады. Бұдан кейін асты сызылған сөздер тақтаның сол жағына жазылып, ондағы дыбыстар бірінің астына бірі жазылады. **4.** Осы таңдалған сөздер дыбыс пен әріпке, дауысты дыбыстардың түр-түріне, дауыссыз дыбыстардың түр-түріне, буын түрлеріне, екпін, буын үндестігі, дыбыс үндестігі, ілгерінді ықпал, сөз тіркесінің аралығындағы ілгерінді және кейінгі ықпалға байланысты талданады. **5.** Фонетикаға байланысты айтылған материалдар қысқаша қорытылып, жинақталады. Сөздің ішкі дыбыстық құрамын талдау фонетикалық талдау деп аталады.

Енді біз фонетикалық талдау әдісінің құрылымдық элементтерін іске асырылуының методикалық жүйесіне тоқталайық. Фонетикалық талдау

әдісін жүргізу үшін мәтін не сөйлем таңдалады. Бұл таңдалған мәтінді не сөйлемді тақтаға, не дәптерге жазар алдында оқушылар дауыстап оқып шығады. Мысалы: *Жасқа ұстаздық етсең, болашақтан тірек табасың* (С. Бақбергенов). *Көптің мақұлдығы болмай, ұжымның қаражатын ешкім де жұмсай алмайды* (Сланов). *Әңгімені басынан бастау үшін Саржанмен кездескен күнді есіме толық түсіріп көрейік* (Ә. Әбішев). Сонан соң бұл сөйлемдер тақтаға жазылады. Бірінші сөйлемдегі сөздер буынға бөлінеді: *Жас-қа ұс-таз-дық ет-сең, бо-ла-шақ-тан ті-рек та-ба-сың*. Осы сөйлемнің ішінен жасқа, болашақтан деген сөздер таңдалады, сөйтіп бұл сөздердің асты сызылады. Сонан соң жасқа және болашақтан деген сөздер тақтаның сол жағына жазылады. Жасқа деген ғ буынды және ө әріпті сөз. Бұл сөздердегі дыбыс пен әріптер талданады: **ж**-дауыссыз дыбыс, дауыссыздардың ішінде ұяң дыбыс, **а**-дауысты дыбыс, еріннің қатысына қарай езулік дыбыс, иектің қызметіне қарай ашық дыбыс, тілдің қалпына қарай жуан дауысты дыбыс, **с**-дауыссыз дыбыс, дауыссыздың қатаң дыбысы, **қ**-дауыссыз дыбыс, дауыссыздардың қатаң дыбысы, **а**-дауысты дыбысы жоғарыдағы **а** дыбысындай талданады. Болашақтан деген сөздегі **б**-дауыссыз, ұяң дауыссыз, **о**-дауысты дыбыс, еріннің қатысына қарай еріндік дауысты, иектің қызметіне қарай ашық дауысты, тілдің қалпына қарай жуан дауысты дыбыс, **л**-дауыссыз, үнді дауыссыз дыбыс, **а**-дауысты дыбыс, еріннің қатысына қарай езулік дыбыс, иектің қызметіне қарай ашық дауысты дыбыс, тілдің қалпына қарай жуан дауысты дыбыс, **ш**-дауыссыз, қатаң дауыссыз, **а**-жоғарыдағыдай талданады, **қ**-қатаң дауыссыз дыбыс, **т**-қатаң дауыссыз дыбыс, **а**-жоғарыдағыдай талданады, **н**-үнді дауыссыз дыбыс. Сондай-ақ, жасқа дегенде **жас** – бітеу буын, **қа** – ашық буын. Бітеу буын қ дыбыстан, ал ашық буын ғ дыбыстан құралған. Болашақтан дегенде **бо** – ашық буын, ғ дыбысты, **ла** – ашық буын, ғ дыбысты, **шақ** – бітеу буын, қ дыбысты, **тан** – қ дыбысты бітеу буын. Жасқа дегенде екпін **-қа** буынына түседі, сөздің соңында тұрады, болашақтан дегенде екпін **-тан** буынында болады. Сонымен бірге жасқа, болашақтан сөздерде буын және дыбыс үндестігі бар. Түбір сөз немесе соңғы буын жуан болса, оған жалғанатын қосымшалар жуан түрде қосылады: жас-қа, болашақ-тан. Бұл сөздерде ілгерінді ықпал үндестігі де кездеседі, яғни түбір мен қосымша аралығында үндеседі. Сөздің соңғы дыбысы қатаң болғандықтан, оларға қатаңнан басталған қосымшалар жалғанып тұр. Сөйтіп осы жоғарыдағы айтылғандар жинақтала келіп, сөздер дыбысқа, буынға және буын үндестігіне талданатындығы қорытылады.

Морфологиялық талдау әдісі

Морфологиялық талдау әдісі практикалық әдістер тобына кіретіндігі белгілі. Сондықтан да бұл талдау әдісі оқушыларға әрі теориялық білім, әрі практикалық дағды беруде қолданылады. Морфологиялық талдау әдісі орта мектептегі IV, V, VI, VII, VIII және IX сыныптарында тікелей морфологиялық материалдар өтіледі. Морфологиялық талдау әдісі материалды бекіту, жаттығу және пысықтау процесінде жиі іске асырылады. Морфологиялық талдау әдісін қолдануда оған мына тәрізді талаптар қойылады: 1) талдауға алынған материалдар тақырыптарға сәйкес болуы

тиіс; 2) мәтіндер, сөйлемдер морфологиялық материалдарға тікелей қатысты болуы қажет; 3) морфологиялық талдауды жүргізуде сөз құрамдары мен сөз таптарының өзіндік белгілері жеке-жеке талдануы қажет.

Сондай-ақ морфологиялық талдау әдісі жаңа материалды түсіндіруде, біріккен сабақ процесінде, бекіту, қайталау кезінде және тексеру сабақтарында қолданылып отырылады. Морфологиялық талдау аналитикалық-синтетикалық талдау тәсілдерімен ұштастырылады. Морфологиялық талдау әдісі өзінің ішкі мазмұнына қарай екіге жіктеледі: 1) Сөз тұлғалары бойынша талдау. Бұл талдауға мына тақырыптар енеді: түбір сөз, қосымшалы сөз, қосымша, жұрнақ, жалғау, туынды сөз, түбірлес сөз, жалаң сөз, күрделі сөз, біріккен сөз, қос сөз, қысқарған сөз. 2) Сөз таптары бойынша талдау. Бұл талдауды жүргізгенде мына тақырыптар қамтылуы тиіс: зат есім, оның тұлғалық және мағыналық түрлері, үстеу, оның тұлғалық және мағыналық түрлері, еліктеу сөздер, оның тұлғалық және мағыналық түрлері, шылау сөздер, оның тұлғалық және мағыналық түрлері, одағай, оның тұлғалық және мағыналық түрлері. Морфологиялық талдау басқа талдаулар тәрізді орындалу тәсіліне қарай екіге бөлінеді: ауызша және жазбаша талдау. Бұл талдау орындалу орнына қарай да кабинетте, сыныпта және үйде жүргізіледі. Сөз бөлшектерінің ішкі құрамын ыдырату-біріктіру морфологиялық талдау деп аталады. Морфологиялық талдау әдісін іске асыруда, оның құрылымдық элементтері де үлкен қызмет атқарады. Морфологиялық талдау әдісінің құрылымдық элементтері мыналар: **1.** Морфологиялық талдауға арнайы текстер мен сөйлемдер таңдалады. **2.** Осы таңдалған мәтіндер мен сөйлемдерді оқушылар дауыстап оқып шығады. **3.** Мәтіндер мен сөйлемдер тақтаға немесе дәптерге жазылады. **4.** Сөйлемдегі әрбір сөз тақтаның сол жағына бірінен соң бірі жазылады. **5.** Сөз құрамдары мен сөз таптары бойынша талдау жасалады. **6.** Сөз тұлғалары мен сөз таптары бойынша айтылған пікірлер қорытылып, жинақталады.

Жоғарыда айтылған морфологиялық талдау әдісінің құрылымдық элементтерінің өткізілу жүйесіне бірер мысал келтірейік. *Сағат базарды аралап жүр еді, алдынан Қошқарбай кездескен соң, екеуі дереу пәтер үйіне қайтты (С. Мұқанов).* Сонан соң бұл сөйлем дауыстап оқытылады, оны басқа оқушылар тыңдап отырады. Бұдан кейін бір оқушы тақтаға шығады да, жоғарыда айтылған сөйлемді жазады. Мұны тыңдап отырған оқушылар дәптерлеріне көшіріп жазып алады. Сонан соң тақтадағы оқушы әр сөзді бірінің астына бірін жазады. *Сағат - тұлғасына қарай түбір сөз, сөз табына қарай зат есім, жалқы есім, негізгі түбір, атау септігінде тұр; базарды – тұлғасына қарай түбір сөз, қосымшалы сөз, сөз табына қарай зат есім, жалпы есім, табыс септігінде тұр, нені? деген сұраққа жауап береді; аралап-ара түбір сөз, арала – туынды сөз, қосымшалы сөз, сөз табына қарай ара – зат есім, жалпы есім, негізгі түбір; арала – етістік, бұйрық райлы, аралап-көсемше, -п жұрнағы арқылы жасалған; жүр-тұлғасына қарай түбір сөз, сөз табына қарай етістік, негізгі етістік, бұйрық райлы; енді-етістік, көсемше етістік, өткен шақты етістік; алдынан-тұлғасына қарай түбір сөз, зат есімнің түрі, көмекші есім, -нан шығыс септігінің*

жалғауы; Қошқарбай-тұлғасына қарай біріккен сөз, күрделі сөз, сөз табына қарай зат есім, жалқы есім, біріккен зат есім, атау септігінде тұр; кездескен сөз құрамына қарай түбір сөз, сөз табына қарай зат есім, -дес-етістік тудыратын жұрнақ, -кен – есімше жұрнағы, есімшелі сөз; соң-жалғаулық шылау, құрмаластырушы жалғаулық; екеуі – екеу-құрамына қарай түбір сөз, сөз табына қарай сан есім, жинақтау сан есім, -і – тәуелдік жалғауының III жағының көрсеткіші; дереу – тұлғасына қарай түбір сөз, сөз табына қарай үстеу, негізгі үстеу, мезгілдік үстеу; пәтер – тұлғасына қарай түбір сөз, сөз табына қарай зат есім, жалпы есім, атау септігінде тұр; үйіне – үй тұлғасына қарай түбір сөз, сөз табына қарай зат есім, жалпы есім, -і – тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткіші, -не – барыс септігінің көрсеткіші; қайтты – қайт-тұлғасына қарай түбір сөз, сөз табына қарай етістік, -ты өткен шақ жалғауы.

Бұдан кейін осы жоғарыда айтылғандар қайталанып, жинақталады. Морфологиялық талдау әдісін 1 сағат бойында немесе сабақ элементтері үстінде жүргізуге болады. Морфологиялық талдау әдісін схемалар мен кестелер бойынша іске асыруға болады.

Синтаксистік талдау әдісі

Синтаксистік талдау әдісі теориялық-практикалық жақтан үйрету әдістеріне кіреді. Бұл көбінесе қазақ тілінің синтаксистік саласын өтумен байланысты іске асырылады. Мектепте аса көп жүргізілетін әдіс-осы синтаксистік талдау әдісі. Синтаксистен теориялық білім мен практикалық дағды беруде іске асырылады. Синтаксистік талдау жаңа материалды түсіндіру кезінде, біріккен сабақ тұсында, бекіту, қайталау процесінде және тексеру сабақтарында жүргізіліп отырады. Синтаксистік талдау да өзінің ішкі мазмұнына қарай екіге бөлінеді: **1. Жай сөйлем бойынша талдау.** Бұл талдау барысында мына сияқты тақырыптар ескеріледі: Жай сөйлем мағынасына қарай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлем болып келетіндігі талданады. Жай сөйлем құрамындағы сөз тіркесінің есімді сөз тіркесі, етістікті сөз тіркесі және олардың күрделі сөзден, тұрақты сөз тіркесінен құралатындығы, сөздердің байланысу тәсілдері ескеріледі: қиысу, меңгеру, матасу, қабысу, жанасу. Сөйлемнің бірыңғай мүшелері болатындығы ескеріледі. Сондай-ақ сөйлемнің тұрлаулы мүшелері: бастауыш, баяндауыш және сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері: толықтауыш, пысықтауыш, анықтауыш, сөйлемнің айқындауыш мүшелері, жай сөйлемнің жалаң, жайылма түрлері, жақты, жақсыз түрлері, толымды, толымсыз түрлері, оқшау сөздер: қаратпа сөз, қыстырма сөз, одағай сөз. **2. Құрмалас сөйлемдер бойынша талдау.** Құрмалас сөйлем бойынша талдау жүргізгенде, оның аясына мына сияқты тақырыптар кіреді: салалас құрмалас сөйлем: жалғаулықты, жалғаулықсыз, ыңғайлас, қарсылықты, түсіндірмелі, себеп-салдар, талғаулы, кезектес салалас сөйлемдер және олардың тыныс белгілері. Сабақтас құрмалас сөйлемдер: шартты бағыныңқылы сабақтас, қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер, себеп, мезгіл, қимыл-сын, мақсат бағыныңқылы сабақтас сөйлемдер және олардың тыныс белгілері, жарыспалы-сатылы көп бағыныңқылы сабақтас, олардың тыныс белгісі,

аралас құрмалас сөйлем: шылаулы, шылаусыз аралас құрмалас сөйлемнің тыныс белгілері. Бөгде сөз: төл сөз бен автор сөзі, олардың тыныс белгілері.

Синтаксистік талдау орындалу тәсіліне қарай ауызша, жазбаша және орындалу орнына қарай кабинетте, сыныпта, үйде жүргізіледі. Синтаксистік талдау жүргізгенде, оған мына тәрізді талаптар қойылады: 1) таңдалған мәтін не сөйлемнің логикасы дұрыс болуы тиіс; 2) мәтіндер мен сөйлемдер көркем әдебиеттен алынуы қажет; 3) таңдалған сөйлемдер оқушының біліміне сәйкес болуы абзал; 4) талдауға алынған сөйлемде синтаксистік объектілер мол болуы тиіс. Синтаксистік талдау схемалар, кестелер, карточкалы, дәптерлер бойынша жүргізіледі. Синтаксистік талдау әдісін жүргізуде, оның құрылымдық элементтері үлкен рол атқарады. Сондықтан да, синтаксистік талдаудың құрылымдық элементтерін білудің мәні үлкен. Олар мыналар: **1.** Бұл талдауды жүргізуден бұрын мәтін не сөйлем таңдалады. **2.** Ол мәтін мен сөйлемдер дауыстап оқылады. **3.** Мәтіндер мен сөйлемдер дәптерге немесе тақтаға жазылады. **4.** Жай сөйлемнің тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелері, сонан соң құрмалас сөйлем компоненттерінің өзіндік ерекшеліктері талдау жасалады. **5.** Жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің тыныс белгілері айтылады. **6.** Синтаксистік тақырыптар қайталанады, жинақталады. Сөз тіркестері мен сөйлемнің ішкі құрамын ыдырату-біріктіру синтаксистік талдау әдісі деп аталады.

Синтаксистік талдау әдісінің іске асырылуына мысал келтірейік. Бұл талдауға лайықты мәтіндер мен сөйлемдер іріктеледі. Сонан соң ол мәтіндер мен сөйлемдер дауыстап оқытылады. Оны оқушылар тыңдап отырады, содан кейін оқылған мәтін мен сөйлемдерді бір оқушы тақтаға жазады. Оны басқа оқушылар дәптерге көшіріп алады: *Бұл сөз Кенжетайға ауырлау тиеді, өйткені ол ауыл жігіті болғанмен қазақша сауатты еді* (С.Мұқанов). Бұл сөйлемдер алдымен жай сөйлем, сонан соң құрмалас сөйлем түрлеріне ажыратыла талданады. Мұнда екі жай сөйлем бар. Біріншісі – *бұл сөз Кенжетайға ауырлау тиеді*, екіншісі – *өйткені ол ауыл жігіті болғанмен қазақша сауатты еді*. Себеп-салдар салалас сөйлем, екі жай сөйлемнен құралған. Себеп-салдар салалас сөйлемнің бірінші компоненті – *Бұл сөз Кенжетайға ауырлау тиеді* – салдар мағынаны білдіреді. Екінші сыңары – *өйткені ол ауыл жігіті болғанмен қазақша сауатты еді* – себеп мағынаны білдіреді. Бірінші жай сөйлем мынадай мөлшерден құралған сөз – бастауыш, дара бастауыш, зат есімнен жасалынып, не? деген сұраққа жауап береді; *тиді* – баяндауыш, дара баяндауыш, етістіктен жасалынып не істеді? деген сұраққа жауап береді; *бұл* – анықтауыш, есімдіктен болған анықтауыш; *Кенжетайға* – толықтауыш, жанама толықтауыш; *ауырлау* – сын-қимыл пысықтауыш; *ол* – дара бастауыш, есімдіктен болған бастауыш; *сауатты еді* – күрделі баяндауыш, сын есім мен көмекші етістіктен болған баяндауыш; *ауыл жігіті* – анықтауыш; *болғанмен* – толықтауыш, жанама толықтауыш, *қазақша* – сын-қимыл пысықтауыш.

Сөйтіп, себеп-салдар салалас сөйлем өйткені жалғаудығы арқылы байланысып тұр. Бірінші салдар мағыналы сөйлемнен кейін дауыс үзілісі болады. Өйткені жалғаулығының алдына, яғни себеп-салдар салалас

құрмаластың бірінші сыңарынан кейін үтір қойылады. Себеп-салдар салаластың ә-ші сыңарының да, ғ-ші сыңарының да, дербес бастауыштары мен баяндауыштары болады. Себеп-салдар салалас сөйлем сондықтан, себебі, өйткені, сол себепті деген себеп-салдар мәнді жалғаулық шылаулар арқылы жасалады. Сөйтіп мұғалім жоғарыдағы айтылған мәліметтерді оқушыларға пысықтатады.

Түрін өзгерту әдісі

Қазақ тіліне тиянақты да берік білім дағдысын қалыптастыруда тілдік материалдардың түрін өзгерту әдісі орасан қызмет атқарады. Қазақ тілі материалдарының өзіндік белгілері жаттығу жұмыстарын жүргізу арқылы дәлелденеді. Бұл өзіндік белгілеріне байланысты таңдалған жаттығулардың орындалу шарты ауысып отырады. Бұл жұмыс тәсілі екінші бір жұмыс тәсілімен өзгертіледі. Мұнда оқушы объектіге творчестволық белсенділікпен қатысып, қазақ тілінен алған білімін практика қажетіне жаратуға бейімделеді. Қазақ тілі бойынша тілдік материалдардың түрін өзгерту әдісін іске асыруда, оның құрылымдық элементтері үлкен роль ойнайды. Тілдік материалдардың түрін өзгерту әдісінің құрылымдық элементтері мыналар: **1.** Жаттығуды орындаудың шарты белгіленеді. **2.** Жаттығудың шарты мен мәтінде берілген сөйлемдерді оқушылар дауыстап оқып шығады. **3.** Жаттығуды ауызша не жазбаша орындаудың тәсілі іске асырылады. **4.** Талдау үстінде қазақ тілі материалдарының өзгерісі түсіндіріледі. Жаттығудағы орындалу шарттарының ауысып отырылу түрі өзгерту әдісі деп аталады.

Сонымен тілдік материалдардың түрін өзгерту әдісі төмендегіше жүзеге шығарылады. Бұл әдісті жүргізу үшін мұғалім алдымен жаттығу мәтінін қай материалға байланысты орындау керектігін айқындайды. Мәселен: Толықтауыш және оның жасалу жолдарына байланысты жаттығу. Осы тақырыпқа байданысты жаттығудың шарты белгіленеді. Мәселен, төмендегі мақал-мәтелдерді көшіре отырып, көп нүктенің орнына тиісті септік жалғауларын қойындар да толықтауыштың қалай жасалып тұрғандығын дәлелдендер.

Бұдан кейін оқушылар жаттығу төмендегі таңдалған сөйлемдерді былайша дауыстап оқып шығады:

1. *Тілің... жүгірме, білім... жүгір.* 2. *Аузы... әзілі жоқтың қолы... қол шоқпары бар.* 3. *Ақымақ... айтқан сөз ағып жатқан су... тең, ақылды... айтқан сөз қол... ұстаған ту... тең.* 4. *Татулық... табыс мол.* 5. *Қорқақ көлеңкесі... де қорқады.* 6. *Су... шым тоқтатаар, сөз... шын тоқтатаар.* Осыдан соң оқушылар осы сөйлемдердегі көп нүктенің орнына септік жалғауының тиістісін қойып көшіріп, ол сөздердің астын сызады да, дауыстап оқып береді: бірінші оқушы – *Тіліңе жүгірме, білімге жүгір*; екінші оқушы – *Аузында әзелі жоқтың қолында қол шоқпары бар*; үшінші оқушы – *Ақымаққа айтқан сөз ақып жатқан сумен тең, ақылдыға айтқан сөз қолға ұстаған тумен тең*; төртінші оқушы – *Татулықта табыс мол*; бесінші оқушы – *Қорқақ көлеңкесінен де қорқады*; алтыншы оқушы – *Суды шым тоқтатады, сөзді шын тоқтатады.*

Мұғалім осы мәтіндегі асты сызылған сөздерді тақтаның сол жағына былай жаздырады: *тіліңе, білімге, аузында, қолында, ақымаққа, сумен, ақылдыға, қолға, тумен, татулықта, көлеңкесінен, суды, сөзді*. Бұл сөздерді мұғалім талдап түсіндіруді оқушыларға жүктейді. Олар бұл сөздерді төмендегі тәртіппен талдап береді. Мәселен, *тіліңе* сөзі сөйлемде толықтауыш болып тұр, неге? деген сұраққа жауап береді. Сөйлемде атау не іліктен басқа септіктердің бірінде тұрып, басқа бір мүшені заттық мағына жағынан толықтыратын тұрлаусыз мүшені толықтауыш деп атаймыз. Толықтауыш негізінде зат есімнен және оның орнына қолданылатын есімдіктерден жасалады, *тіліңе* дегенде зат есімнен жасалыр тұр, барыс септігінде тұр, *білімге* дегенде де нақ осылай жасалады. Міне, осы сияқты жүйемен сөйлемдегі басқа толықтауыштарды да талдап көрсетеді. Оқушылар толықтауыштардың септік жалғаудың жалғану ретіне қарай сұрақтары, септіктері, құрылысы өзгеріп отыратынын дәлелдеп түсіндіреді. Сөйтіп сөйлемдегі тексті септік жалғауының жалғану өзгерісі арқылы толықтауыш жасалатынын оқушылар бақылайды. Әрине мұндай жаттығу ауызша да, жазбаша да орындала береді.

Тілдік тапсырмалары бар мазмұндау әдісі

Қазақ тілі бойынша тілдік тапсырмалары бар мазмұндау әдісі оқушыларға білім мен дағды беруде үлкен қызмет атқарады. Тілдік тапсырмалары бар мазмұндауға алынатын мәтіндерді дұрыс таңдау меңгерілетін материалдардың саналы игерілуіне септігін тигізеді. Кез келген мәтіннен тақырыптың өзіндік белгілеріне керекті объектілер іздеген орнына табыла бермейді. Сондықтан да мұғалім көп ізденіп жоспарлы түрде жұмыс жүргізуді қарастырады. Бір түрлі мазмұнды мәтінде өтіліп отырған материалды қамтитын объектілер толық болуы және дидактикалық талаптарға сай болуы қажет. Тілдік фактілерді ажыраттырып, мәтінге жуық ауызша немесе жазбаша айтып беру мазмұндау әдісі деп аталады. Тілдік тапсырмалары бар мазмұндау әдісін іске асыруда, оның құрылымдық элементтерін де білудің мәні зор. Бұл әдістің құрылымдық элементтері, негізінен мыналар:

1. Мұғалім таңдалған мәтінді дауыстап оқып шығады
2. Мәтінге лайықты жоспар жасалады, оны оқушылар дауыстап оқып шығады.
3. Керекті сөздерді көшіріп жазады.
4. Қазақ тіліне байланысты объектілерді талдап береді.
5. Тілдік объектілерді сақтай отырып, мәтінге жуық ауызша немесе жазбаша мазмұндайды.

Бұл әдіс былай алып барылады. Мұғалім алдымен жаттығу мәтінін қай материалға байланысты іске асыру керек екенін белгілейді. Мәселен, мәтіннен көптік, тәуелдік, септік жалғаулар ажырата отырып, мәтінге жуық мазмұндау. Бұдан кейін мұғалім сабақ жоспары дәптеріндегі мына мәтінді дауыстап оқып береді.

Бір шөкім мақта

Бір кішкентай қыз әжесінің шапанын жамап отырады. Әжесі қасында отырып ақыл айтады:

- Балам, дүниедегі жаратылған жанды-жансыз заттардың керексіз болып, жерде қалатыны болмайды,- деді. Әжесі осы сөзді айтып отырғанда, қыз бала киімін жамап болып, жердегі мақтаның қиқымын терезеден далаға тастады. - Әже, осы қиқымның ешнәрсеге қажеті бола қоймас,- деді.

Әжесі:

- Балам, ол да жерде қалмайды,- деді. Осылайша сөйлесіп терезеден карап отырса, манағы мақтаны жел көтеріп ұшырады. Мұны көрген торғай қуып барып тұмсығымен алып ұшып кетеді. Қыз мұны көріп әжесінен:

- Торғай мақтаны не қылады?- деп сұрады.

Әжесі:

- Көрдің бе, балам, манағы айтқан сөздің келгенін. Торғай ол кішкентай мақтаны ұясына төсеп, жас балапандарына мамық етеді,- деді (Б. Алтынсарин).

Осыдан соң оқушылар жылжымалы тақтада жазылған мәтін жоспарын дауыстап оқып шығады. 1. Бір кішкентай қыз. 2. Әжесінің ақыл айтуы. 3. Мақтаның қиқымын тастауы. 4. Әжесінің сөзі. 5. Торғайдың мақтаны алып ұшуы. 6. Балапандарына мамық етуі. Бұдан кейін оларды дәптеріне көшіріп жазады. *Шапанын, заттардың, жерде, әжесінің, қиқымын, терезеге, мақтаны, әжесінен, тұмсығымен, ұясына, балапандарына.* Жоғарыдағы дәптерге көшірілген сөздерді оқушылар морфологиялық талдау жасайды. Мәселен, шапанын деген сөз қосымшалы зат есім, құрамына қарай *шапан* түбір сөз, сөз табына қарай зат есім, жалпы есім, атау тұлғада тұр, *шапаны* дегенде *-ы* – тәуелдік жалғаудың көрсеткіші, III жағында тұр, *-н* – табыс септігінің жалғауы, несің? деген сұраққа жауап береді. Ал заттардың дегенде зат - түбір сөз, заттардың – қосымшалы сөз, *-тар* – көптік жалғауы, *-дің* – ілік септігінің жалғауы. Зат есімге көптік жалғауы, онан соң септік жалғауы жалғанып тұр. Осы сияқты тәртіппен басқа сөздердегі көптік, тәуелдік, септік және жіктік жалғаулар талдау жасалады.

Мәтіндегі керекті сөздерді жалғауларға ажыратып болғаннан кейін жалғау объектілерін сақтай отырып, мәтінге жуық етіп төмендегіше мазмұндап береді: *Бір кішкентай қыз әжесінің қасында отырады. Оның шапанын жамайды. Әжесі оған дүниедегі заттардың керексіз болмайтынын айтады. Қыз бала киімін жамап болады. Кішкентай қыз жердегі мақтаның қиқымын терезеден далаға лақтырып жібереді. Мұны көрген әжесі мақта қиқымының жерде қалмайтынын айтады. Осылай дей бергенде, жел мақтаны көтеріп ұшырады. Мұны көрген торғай ұшып барып, тұмсығымен алып кетеді. Торғай мақтаны не істейтіндігін қыз әжесінен сұрайды. Әжесі оған мақтаны ұясына төсеп, жас балапандарына мамық етіп беретіндігін айтады.* Сөйтіп, оқушылар сөздегі жалғауларды ажырата отырып, мәтінге жуық мазмұндайды. Мазмұндау үстінде көптік, тәуелдік, жіктік және септік жалғауына аса назар аударады.

Шығарма жаздыру әдісі

Қазақ тілі бойынша тілдік тапсырмалары бар шығарма жаздыру әдісі – қазақ тілінен жүргізілетін дағдылардың ішіндегі қиын да, күрделі түрлерінің бірі. Мұнда оқушылар өз бетінше жұмыс істеп, қазақ тілінен алынған теориялық білімін практикада сынап көреді. Сондықтан да бұл жаттығу жоғарыда айтылған бес түрді дағдылардан кейін орындалады. Осыған орай бұл жаттығу жұмыс процесінде соңғы дәуірінде жүргізіледі. Тілдік тапсырмалары бар шағын шығарма жаздыру әдісі жаңа, бекіту, тексеру, сынақ және өтілген материалды қайталау процесінде алып барылады. Қазақ тілі бойынша жүргізілетін шығармалар бойынша істеу басқа шығарма жаттығуларын тіпті ерекше орын иелейді. Бұл жаттығудың алдымен орындалу мақсатына қарай белгілі шарттары беріледі. Жаттығуды орындау шарты қазақ тілі материалдарының өзіндік белгілеріне тікелей жанасу тиіс. Сондықтан да бұл дағдының өзіндік екі ерекшеліктері, яғни творчестволық шығармалар бойынша істеудің шарты мен қазақ тілі материалдарына жанасу қасиеттері айрықша көзге түсуі абзал. Тілдік фактілерді кірістіре отырып, бір түрлі мазмұнды мәтін жасау шығарма жаздыру әдісі деп аталады.

Бұл шығарма бойынша жұмыс істеу екі түрлі жолмен жүзеге асырылады. Біріншісі – **ұжымды түрде шығарма жаздыру**, екіншісі – **жеке оқушыға шығарма жаздыру**. Ұжымды түрде шығарма жаздыру жұмысы сыныпта мұғалімнің басшылығымен жүргізіледі. Мұғалім алдымен қазақ тіліне байданысты қайсы тақырыпқа сай шығарма жазылатындығын, ол шығарманың қандай мақсат көздегендігін және шығарманың шарттарын түсіндіріп, сыныптағы оқушылармен талдау жасайды. Сыныптағы оқушылар творчестволық шығарма жұмыстарын қалай жазудың техникасын әбден меңгеріп алған соң, әрбір жеке тақырыптарға қарай шығарма жаздырудың үй тапсырмасы ретінде тапсыруға болады. Жеке оқушылармен өз бетінше шығарма жазу жұмыстары көбінесе үйде орындалады. Себебі үй жұмысы әрқашан көп уақытты жүргізіп, жүйелі түрде алып барады. Бұл шығармалар бойынша істеу қазақ тілі тақырыпшалары мен тақырыптары бойынша да немесе күрделі материалдарды өтіп болғаннан кейін де жүргізіліп отырады.

Бұл материалдарға жазылған шығармалар шартына қарай қалай жазылған, олар қандай нәтижелер Берген, шығармалардағы негізгі орфографиялық, пунктуациялық және стилистикалық қателер қалай жіберілген және оларды қалай түзетуге болады деген мәселелер бойынша мұғалім талқылау сабақтарын ұйымдастырып отырады. Ал енді осы тілдік тапсырмалары бар шығарма жаздыру әдісі қалай ұйымдастырылады, қандай методикалық жүйе бойынша алып барылады деген мәселеге тоқталайық: қазақ тілін оқытуда картиналар бойынша шығарма жаздыру, теориялық мағлұматтарды берік меңгертуде, дағдыландырылатын материалдарды жаттықтыруда, ой қабілетін өсіруде, көру мен есіту дағдысын күшейтуде үлкен маңызға ие.

Тілдік тапсырмалары бар шығарма жаздыру әдісі алдымен суреттер бойынша жүргізіледі. Бұл тәсілдің құрылымдық элементтері мыналар: **1.** Алдымен қай тақырыпқа байланысты тілдік тапсырмалары бар шығарма

жаздуры керек екендігі анықталады. **2.** Тілдік тапсырмалары бар шығармаға сай картина іріктеледі. **3.** Тақырыпты кірістіре отырып, шығарма жаздырылады. Мысалы, тәуелдік жалғауын кірістіре отырып шығарма жазу. **4.** Шығарманы жазып болған соң, ол дауыстап оқытылады. **5.** Шығармадағы сөздерге қарай отырып, тәуелдік жалғауының жалғану ерекшеліктері дәлелдетіледі. Мәселен, тілдік тапсырмалары бар шығарма жаздыру әдісіне мысал келтірейік. Мұғалім оқушыларға тәуелдік жалғауына байланысты тілдік тапсырмалары бар шығарма жазу керек екенін ескертеді. Осы тәуелдік жалғауына сай «**Алау жанында**» деген суретті іріктеп, тандар алады. сонан соң мұғалім осы картинаға қарай отырып, тәуелдік жалғауын кірістіріп шығарма жазуды оқушыларға жүктейді. «**Алау жанында**» деген суреттің мазмұнына байланысты мынадай шағын шығарма жазады: Көкпеңбек мал жайлауы. Оның айналасы орман мен кіші өзендер. Мұнда тек сарқырап ағып жатқан судың даусы естіледі. Қарт кісі мал күтімі жайында әңгімелеп отыр. Сонымен бірге малға киліккен қасқырды да қалай соғып алғанын айтып қояды. Балалар малшы қарттың әңгімесін ықыласпен тындады. Әңгімесі үшін алғыстарын айтты. Осыдан кейін мұғалім жазып болған шығарманы дауыстап оқытады да, оқушылар назарын суретке аударады. Сөйтіп, суреттің мазмұнын толық берген, бермегендіктерін анықтайды. Оқушылар сурет бойынша жазған шығармаларын оқып, тәуелдік жалғаудың қ жақтағы жіктеу ерекшеліктерін және олардың жекеше, көпше түрлерін дәлелдейді.

Сондай-ақ тілдік тапсырмалары бар шығарма жаздыру жұмысы жеке тақырыптарға байланысты да жүргізіледі. Белгіленген тақырып бойынша тілдік тапсырмалары бар шығарма жаздырудың әдісі құрылымдық элементтерін білудің де мәні зор. Ол құрылымдық элементтер мыналар: **1.** Белгілі бір тақырыпқа байланысты шығарма жазу екендігі ескеріледі. **2.** Шығарма жазудың шарты дауыстап оқытылады. **3.** Сынып тақтасына керекті сөздер жазылады. **4.** Әрбір оқушының жұмысы аралап жүру арқылы барлау, бақылау жасалады. **5.** Шығарма сынып тақтасына жазылады. Осы құрылымдық элементтердің іске асырылуына мысал келтірейік. Мұғалім қатаң дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесіне байланысты «**Гарышкер**» деген тақырыпта шағын шығарма жаздырады. Сонан соң шығарманың тақырыбын тақтаға жазады да, оның мынадай мақсаттарын көздейтіндігін түсіндіреді: 1) шығарма ұшқыш-ғарышкерлер жайында баяндалуы қажет; 2) шығарма тілі жатық, айтылған ой айқын болуы қажет; 3) айтылған ой нақтылы фактілермен дәлелденуі керек; 4) үнді мен ұяң дыбыс әріптерінің емлесі де ескерілген жөн; 5) қатаң дауыссыздар туралы берілген теориялық мәлімет еске түсірілуі тиіс; 6) қатаң дауыссыз дыбыстар емлесіне байланысты шығарманың жазылып отырғандығы ескерілуі қажет. Мұғалім жазылған шығармаларды оқушыларға дауыстап оқытып, қатаң дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесін еске түсіреді. Мұғалім сөз саптауы, өз ойын бере білуі, каллиграфиясы жағын сыныпта қарап, басқа қателерін үйде тексеруге оқушылар дәптерін жинап алады. Сонымен бірге мұғалім жалқы есім мен жалпы есімге байланысты «**Біздің мектеп**» деген тақырыпқа сай жазылатын шығармашылық жаттығудың шартын дауыстап оқытады. Мына төмендегі

сөздерді пайдалана отырып, шағын шығарма жазындар да, жалқы есім мен жалпы есімнің емлесін еске түсіріңдер. Осы жұмыстан кейін сынып тақтасына шығармаға керекті сөздер жазылады. *Шымкент, қала, мектеп, біз, Жамбыл Жабаев, есім, нөмір, қорғасын зауыты, спорт, волейболшылар, баскетболшылар, футболшылар, абырой, оқу, насихат, ұстаз, борыш* осы сияқты сөздерді кірістіре отырып оқушылар сөйлемдер құрап, шығарманың мақсатын орындауға жұмылады. Мұғалім партадағы әрбір оқушыға барып, қалай жазып жатқандарын байқап, бағдарлап, дұрыс жазылғандарын тексеріп, қателерін түзетеді. Сонан соң шығарма дауыстап оқылып, сынып тақтасына жазылады. Бұдан кейін мұғалім жоғарыда жеке-жеке жазылған сөздердің жалқы есім мен жалпы есім болғандығын дәлелдетеді.

Орфографиялық талдау әдісі

Орфологиялық талдау емле бойынша өтілген материалды қайталап, оқушылардың білімін тексеріп және өтілген орфографиялық материалдарды үнемі толықтырып отыру үшін алып барылатын тиімді құралдардың бірінен саналады. Мұғалім орфографиялық талдау жүргізгенде емлелік материалдарды жақсы білетін және оқушылардың меңгеруімен есептеспей, бүкіл сол сыныптың жете меңгеруі мен санасуы тиіс. Сөйтіп оқушылардың негізгі білмейтін жерлерін есепке алып, соған байланысты талдаулар жасатып отырады. Мектеп оқушыларының сауатты жаза білуі қазақ тілінен қатысты орфографиялық ережелерді жете меңгеріп, оны практика қажетіне қарай еркін қолдана алуына байланысты екендігі белгілі.

Сондықтан да қазақ тілі материалдарын өту үстінде орфографиялық мәліметтерді де қатыстырып, ұмытпаған дұрыс. Әрине орфографиялық талдау жасалуы, дыбыс пен буын заңдылықтары және үндестік заңының ерекшеліктері пысықталып, қайталанып отырылуы тиіс. Сонымен бірге орфографиялық талдау мазмұнына қарай төмендегі тәртіпте жүргізіледі : дыбыс пен әріпке қарай еріндік дауысты дыбыс әріптерінің жазылуына, езулік дауысты дыбыс әріптерінің жазылуына, езулік дауысты дыбыс әріптерінің қолданылуына, қосарлы дауысты дыбыс әріптерінің жұмсалуына, үнді дауыссыз дыбыс жазылуына, ұяң дауыссыз дыбыс әріптерінің жұмсалуына, қатаң дауыссыз дыбыс әріптерінің қолданылуына, дыбыстар тіркесінің емлесіне, буын жігіне байланысты, тасымалға лайықты талдау басқыштары жүзеге шығарылады. Бұл талдау өткізу орнына қарай сыныпта да, үйде де орындалады. Сондай-ақ орфографиялық талдау жүргізу тәсіліне қарай ауызшада, жазбаша да жүзеге асырылады. Қазақ тіліне қатысты орфографиялық талдау мынадай методикалық жүйе негізінде орынланады: 1) орфографиялық талдау қайсы тақырыпқа байланысты жүргізілетіндігі ескеріледі. 2) белгілі бір орфографиялық тақырыптарға сай сөйлем не мәтін талдалады. 3) сөйлем не мәтінді оқушылар дауыстап оқиды. 4) соннан соң мұғалім осы сөйлемдердің мәтіннен қайсы орфографиялық ережелерді байқау керек екендігін айтады 5) оқушылардың сөйлем не мәтіндегі әріптер мен буындардың, сөздер мен сөз тіркестерінің жазылуын түсіндіреді 6) осы таңдап алынған сөйлем мәтінді ішінде барлық сөзді талдап жатудың қажеті жоқ, тек сол сөйлем не мәтінді ішіндегі ерекше орфографиялық жақтан

түсетін, талдау мақсаты мен шартына жауап бере алатын және талдап алған сөздердің асты сызылған объектілері ғана талдау жасалғаны тәуір. Мәселен, қазақ тіліне қатысты орфографиялық ережелердің қайталау үшін мұғалім мына тәрізді бірыңғай мәтін таңдайды: Айбала Ботакөзге жәрдемдесуге бірінші рет оқталғанда, Асқар айтпа деп көзін қысты. Білмеймін- деді ол, таба алмағанда қызарандап. - ТапӘ ОйлаңӘ – Рас, білмеймін. Қазақ арба емес пе? – деді Асқар . -Қандай қазақ арба? Кәдімгі екі доңғалақ.

Оқушылар осы сөйлемдердегі сөздердің емлесін талдауды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Оқушылар назарына ұсынып отырған осы жұмыста жалпы методиканың теориясына байланысты мәселелер, методика предметінің анықтамасы, білім беру құралдары технологиясы, бұл туралы жалпы түсініктер, объектісі мен зерттеу әдістерінің негізгі түрлері сөз болады. Сондай-ақ қазақ тілінен белеем берудің мазмұны мен аумағы, тіл теориясы мен жүйе қағидалары, әдістер мен қалыптары технологиясы классификациялары, түрлері, ұғымдардың ішкі органикалық бірлігі баяндалады. Сонымен қалып жоспарларының топтары мен түрлері, құрамы мен жүйесі талданады.

I тарауда теориялық және практикалық әдістердің құрылымы жөнінде сөз болады. Яғни теориялық әдістер тілдік материалдардың негіздері мен заңдарын, анықтамаларын, ерекшеліктерін меңгеру мен бірге, оларды практика қажетіне жаратуға бағыт сілтейді. Теориялық әдістер тілдік материалдардың өзіндік белгілерін, жасалу жолдарын, анықтамалары мен ережелерін үйретеді. Практикалық әдістер тіл заңдылықтарының өзіндік белгілерін практикалық дағдылар арқылы меңгертуде үлкен қызмет атқарады. Қазақ тілі бойынша талдау оқушылардың іске деген төзімділігін, бақылағыштығын өсіру қажет, объектіге түсіндіру, бекіту және қайталау үшін басты тәсілдердің бірі болуы тиіс.

I тараудың бірінші мәселесі «Әңгіме әдісі» деп аталады. Қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беруде, мұғалім мен оқушының қарым-қатынасын анықтайтын, бірде мұғалімнің өзі түсіндіріп, бірде оқушының өзін іздендіретін әдістің бірі – әңгіме әдісі оқушыларға қазақ тілінен берілетін теориялық білімді меңгертуде, әңгіме әдісінің құрылымы үлкен роль ойнайды.

Екінші мәселе «Хабарлау» әдісі болып саналады. Хабарлау әдісі оқушылардың өздері ойландырып, алғашқы айтылған жалпы пікірінен жалпы ой қорытындыларын шығаруға бағыттайды.

Түсіндіру әдісі – қазақ тілін оқытуда мұғалім түсіндіруінің үлкен маңызы бар. Тәжірибе әдісі қазақ тілін оқытуда жиі де көп іске асырылады. Талдау әдістері және олардың түрлері жөнінде жалпы шолу жасалған. Талдау жөнінде құнды-құнды пікірлерге айтылған еңбектерді қоса отырып салыстырма жасаған. Сондай-ақ талдаудың бірнеше түрі бар екендігі тілге тиек етілген. Талдаудың қазіргі кезде оқушыларға ауадау қажет болып тұрғандығы белгілі. Сол талдау түрлерін мектепте өз орындарымен талдау үлгілерін жүргізіп бару жұмыста өз мәнін тапқан.

II тарау «Қазақ тілі бойынша дайын материалды талдау әдісі» деп аталады. Бұл талдау өз ішіне лексикалық және фонетикалық талдау, дұрыс сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың тәсілдері туралы да тұжырымды пікірлер қамтылған.

Жоғарыда айтылған сан алуан пікірлерге сүйене отырып «Қазақ тілінен теориялық білім мен практикалық дағды беру методикасы» атты тақырыбы талапқа сай жазылған.

Жоғарыдағылар сияқты сан алуан дағдыландыру жұмыстарын ұйымдастыру мұғалімнің басшылық ролі үлкен екендігін, мұғалімнің басты міндеті оқушының мәнерлі оқу дағдысын арттыру басты мәселе екендігін жұмыста өз орнын тапқан.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Арғынов Х. Қазақ тілі методикасы. Синтаксис, пунктуация, Алматы, 1974
2. Әбдікаримова Т., Әбдіғалиева Т., Шаймерденова К. Қазақ тілін оқыту методикасы (практикалық және лабораториялық жұмыстар), Алматы, 1999
3. Әлімжанов Д., Маманов Ы. Қазақ тілін оқыту методикасы, Алматы, 1965
4. Әлеубаев Ш. Қазақ тілі синтаксисі мен пунктуациясын оқытуға арналған құрылымдық схемалар, Алматы, 1990
5. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы, Алматы, 1992
6. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқыту формалары, Ташкент, 1990
7. Исабаев Ә. Қазақ тілінен өтілетін сабақтар, Ташкент, 1996
8. Қазыбаев С. Қазақ тілі методикасы, Алматы, 1961
9. Сарыбаев Ш. Қазақ тілі методикасының мәселелері, II бөлім, Алматы, 1959
10. Жиенбаев С. Қазақ тілінің методикасы, Алматы, 1946
11. Исабаев Ә. Қазақ тілі методикасы, Ташкент, 2003